

С а м а р Н у р о в

ОЛИСДАГИ

ЮЛДУЗЛАР

Қисса

Самар Нуровнинг бир қатор очерклар ва ҳикоялар тўплами нашр қилинган. «Олисдаги юлдузлар» деб номланган бу қиссасида автор уруш йилларидаги болаларнинг ҳаёти, ишлари ҳақида ҳикоя қилади.

На узбекском языке

САМАР НУРОВ

ДАЛЕКИЕ ЗВЕЗДЫ

ПОВЕСТЬ

Издательство «Еш гвардия» — 1975 й.

Редактор С. Барноев
Рассом З. Трасинова
Расмлар редактори К. Алиева
Техн. редактор Л. Буркина
Корректор М. Шайхова

Тиражга берилди 2/IV-1975 й. Босишга рухсат этилди 29/IX-1975 й. Формат 70×108¹/₃₂. Босма листи 4,25. Шартли босма листи 5,95. Нашр листи 5,96. Тиражи 30000. Р-11380. Қозғ № 1. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 129—74.

ЎзССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан 2-босмаҳонада босилди, Янгийул, Самарқанд кўчаси, 44. Заказ № 213. Баҳоси 29 т.

Н 70803—349
356 (06)—75 125—75.

© «ЕШ ГВАРДИЯ», 1975.

БИРИНЧИ ҚИСМ

Офтоб чиқар оламга

1.

Арпа бошоқлари энди сарғаяётган эди. Елғиз қолавериб зерикдим. Олапар билан қишлоғимиз ўртасидан кесиб ўтадиган катта ариқ ёқалаб, қўшни қишлоққача айланиб келиб, сўнг ариқ бўйида ётиб, сувнинг гирдоб уриб оқишига тикиламан. Бари бир кўнглим, ёришмайди. Ниҳоят бир куни ўқувчи болаларга эргашиб мактабга бордим. Жалил билан бир партада ўтирдим. Кўпчилик бунга ҳайрон эди. Баъзилар синфга янги ўқувчи келди деса, яна бири бошдан оёғимгача тикилади. Чурқ этмасдан ўтирибман. Уқитувчи кирди. Қириши билан менга кўзи тушди. Синфда пичир-пичир бошланди. Бошимни эгиб турибман. Ер остидан Жалилга қарайман. У миқ этмади. Уқитувчи ҳаммани ўтиришга буюриб мендан сўради.

— Исминг нима?

— Содиқ.

— Неча ёшдасан?

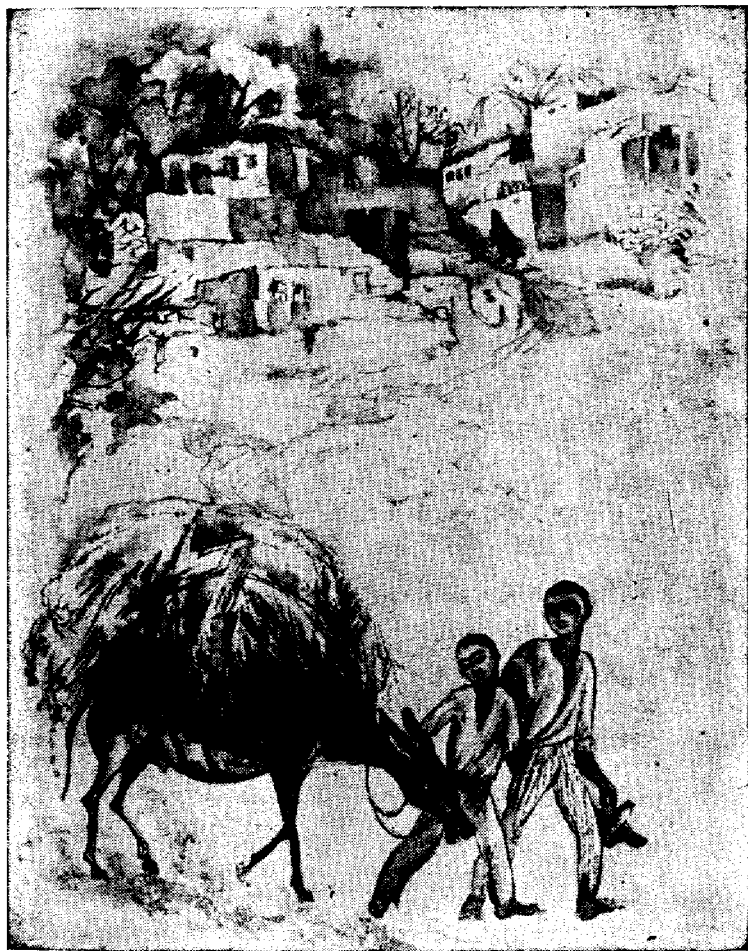
...Менинг ўрнимга Жалил жавоб берди:

— Мендан бир ярим ёш кичик.

Жалилга ўқрайиб қарадим.

Уқитувчи топшириқ бериб, мени директорнинг кабинетига эргаштириб борди.

Йўл-йўлакай ўқиш, синфдаги тартиб, ўқишга келган

бола аввал нимага эътибор беришлигини тушунтирди. Директорнинг хонасига кирдик.

Оқ сочли, ўрта бўйли киши ўқитувчининг гапини тинглаб, сўнг менга ўгирилди:

— Уқимоқчи экансиз-да, а, Содиқвой?

Ҳа, деб бошимни қимирлатдим.

— Лекин ёшингиз етишмасакан-да ҳали. Кейин ўқишлар тугаб қолди. Энди, ўғлим, келаси йил сентябрдан келасиз, хўпми?

Жим туравердим. Уқитувчи мени қолдириб чиқиб кетди. Директор елкамга қоқиб яна унинг гапини такрорлади:

— Келаси йил келасан, ўғлим.

Тупроғи офтобда қизиб, билқиллаб турган йўлдан қишлоққа ёлғиз қайтдим. Ростини айтсам, алам қилди. Жалилга қараганда бўйим баланд деб юрардим. Бўйим баланд бўлса-да, сентябргача кутишим керак эмиш. Бўшашиб боққа чиқаётганимда, катта уйдан кўйлақларга ямоқ солаётган онамнинг товушлари эшитилди:

— Содиқжон, қаерларда юрибсан, бир чой қайнат, болам.

Шох-шабба, янтоқ олиб келиб, ўчоқ кулини оташкурак билан тортдим, янтоқ қўйиб, гугурт чақдим. Қанча янтоқ, хас-чўп, таппи ёниб бўлди ҳам, қани энди чой қайнаса. Чўкка тушиб ўтирганимдан тиззаларим уюшиб оғрий бошлади. Онам яна сўрадилар:

— Содиқжон, қайнадими чойинг? Ма, чойнакни олиб бор.

Чойнакни ўчоқ бошига қўйиб, яна хас-чўп, янтоқ келтириб, ўчоққа ташладим. Чойдиш на «биғиллайди», на «шиғиллайди». Бўйнимни чўзиб қарасам — чойдишда бир томчи сув йўқ. Оташкуракни чойдиш балдоғидан илдириб, ҳовлиқиб ерга олиб қўйдим. Устидан кўзадаги сувни ағдардим. «Повв» этиб қайноқ буғ кўтарилди. Чойдиш чарс-чарс ёрилиб, устидаги қурумлари тўкилди.

Қочиб, дарвозага бордим. Урикнинг баланд шохига чиқиб, онам нима қиларкин энди, деб кузата бошладим.

Анча вақтдан кейин онам ўчоқ бошига бордилар. Чойдишни қўлларига олиб, бошларини сарак-сарак қилиб, атрофга қарадилар. Қозонга сув солиб, ўчоққа олов ёқиб қўйдилар.

Онам бир неча марта «Содиқ, ҳо Содиқ» деб чақирдилар. Жавоб бермадим. Оёқларимни осилтириб, шохга ўрнашиб олиб, ўтиравердим.

Узоқ-узоқларга қарайман. Ҳамма ёқ жимжит. Йўлда ҳам ҳеч ким кўринмади. Бўм-бўш. Отамни ана шу йўлдан урушга кузатганмиз. Шу тупроқ йўл тўғри шаҳарга олиб боради. Онам билан эшакда бориб келганман. Шу йўлни ўйласам отам кўзимга кўринади...

Ўтирибману Жалилни ўйлайман. Унда ҳам гуноҳ бор. Агар у ўқитувчига ёшимиз тенг деганда ҳозир бу ерда ўтирмасдим...

Жалил қўшни боғда туради. Бир-биримизникига паҳса девор дарчасидан ўтиб қайтамиз. Онасини қишлоқдагилар чиройли хотин деб, мақташади. Кўп гапиради. Кузнинг охирларида тоғамдан унга қандайдир бир хат келди. Шундан кейин Жалилнинг онаси камгап бўлиб қолди. Орадан бир неча кун ўтгач, ўйдаги бор бисотини йиғиб, онамнинг айтишларича, қўшни қишлоқдаги бир кўзи кўр «магазинчининг этагини ушлаб» кетди.

Бир-икки марта ўғлини кўргани келганда Жалилнинг бобоси дарвоза занжирини илдириб, киргани қўймади:

— Афти қурсин, хайф унга эр, бола!— деганини ўзим эшитганман.

Шундан кейин у қишлоққа қадам босмади. Орадан икки ой ўтар-ўтмас Жалилнинг бобоси ҳам ўлди. Билмадим, кишилар, кунжара еб қазо қилди, дейишди. Онам билан унинг зах хонасига кирганимизда у кул босган сандалга оёгини тиқиб, оғзи, кўзлари очиқ ётарди. Қорни мешдай шишган эди.

2.

Онам шомда қозонда учта қотирма қотириб олдилар. Биттасини учов бўлиб едик. Иккитасини айвондаги сават остига қўйдилар.

Олма дарахтининг пўстлоғи солиб дамланган чойдан бир пиёладан ичдик. Мен Жалил билан ёнма-ён бир кўрпада ётдим.

Қоронғи. Олапар қишлоқ осмонининг бир бурчагида илиниб турган ўроқдек ингичка ойга қараб ўлий бошлади.

— Тур кет-э, ўлгур,— онам уни ҳайдаб юбордилар. Ухлаб қолибман. Қандайдир товушдан уйғондим. Онам ёстиқдан бош кўтариб:

— Тур, тур кет, Олапар,— дедилар.

Ит гиншимади. Айвондаги сават «ширқ» этди. Онам ўринларидан туриб, токчадаги чироқни ёқдилар. Хира нур уйни, уй эшигидан чиққан ёруғлик айвонни ёритди. Биров айвон деворига қапишиб турарди. Ҳанг-манг бўлдим. Тилим танглайимда қотиб қолди.

Онам меҳрибонлик билан:

— Ҳа, Жамил, сенмидинг ўғлим?— дедилар.— Кел, қўрқма болам.

У қўлтиғидан бир нарсани олиб саватга ташлаб, юттиди. Бошини эгиб, жойига келиб ўтирди. Ҳиқ-ҳиқ йиғлади. Онам унинг титраб силкинаётган ориқ елкасини силаб, оувтдилар.

Эрталаб бирга сут ичдик. Онам юттишиб, қолган қотирмани Жалил билан менга бўлиб бердилар.

— Ҳали нонлар шундай кўпайиб кетадики, қайси бирини ейишни билмай қоласанлар. Жамил қизариб кетди...

3.

Кийим-бошимиз ҳам тутдай тўкила бошлади. Онам эшикдаги пардани олиб, мен билан Жалилга кўйлак-иштон тикиб берди. Энди оёққа княдиган нарса йўқ. Менку

майли-я, Жалилга қийин. Мактабга боради. Онам ўйлаб-ўйлаб, охири:

— Мол-мулк — қўлнинг кири. Топилади. Сенлар касал бўлиб қолсанглар нима қиламан,— деб дам олиш кунини бир халтача тутмайизни елкалаб, Жалилни эргаштириб кетдилар.

Кунботарда қайтишди. Жалилнинг оғзи қулоғида. Дарров оёғидаги пошнаси баландроқ жигар ранг этикчага кўзим тушди.

— Бозордаги энг чиройли этикча экан,— деди Жалил суюниб.— Холам қўлларидаги тилло узукни магазинга топшириб, ўшанинг пулига олиб бердилар.

— Жалилвой, менам бир кияй.

Жалил ерга ўтириб, этикни ечди. Шоша-пиша кийдим. Менга бир оз каттароқ экан. «Яхши, кўп пайтава ўраса бўлади». Урнимдан турдим. Бўйим анча чўзилиб қолгандек кўриндим. Қани энди мактабга борганимда шу этикча бўлсайди! Директор, сен ҳали ёшсан, деб сира ҳам қайтариб юбормасди.

— Чопиб кўрайчи!— сўқмоқдан Жалилларнинг дарчаси ёнигача югуриб бориб, югуриб қайтдим.

— Чиқаз тез,— деди Жалил кўзлари ола-кула бўлиб этикка ёпишаркан.— Қара, аллақачон манави ерини йиртибсан.— Мен ҳовлиқдим. Хайрият, йиртилмаган, ўнг пойининг тумшугини тиканми, қамишми бир оз тилган экан. Бармоғимни ҳўллаб, тилинган жойни артдим. Этикни тозалаб, уй тўридаги токчага қўйдик.

4.

Жалил ҳар кунини янги этикчада мактабга кетади. Олапар билан иккаламиз қоламиз.

Ёмғир сийпалаб, кўчаларнинг чанги босилган кун. Жалил мактабдан бир нарсадан қўрқиб келиб, мени четга имлади. Уй орқасига ўтдик. Ҳар кун этикчани чиқаргиси келмай турарди, бугун эса ерга ўтириб:

— Торт!— деди.

Рўпарасига ўтириб, тортдим. Ҳар кун осонгина чиқариладиган этик бугун Жалилнинг оёғига ёпишиб қолган эди.

— Бармоқларингни қимирлат. Ҳа-ҳа. Яна, яна, яна...— Этик суғурилиб, ичидан бир тўда ҳўл кардон қоғоз тушди. Жалил қизарган бармоқларини уқалаганча, ер остидан менга қаради.

— Кий тез, боғни айланиб келасан.

Кийдим. Этикнинг ичи ҳўл эди. Оёғимнинг остига ипдек эшилган қоғоз ишқаланиб, қитиғимни келтирди. Тез айланиб келиб, этикни тозалаб артдим. Жуфтлаб, соғисидан кўтариб уйга кираётганимда сопол кўзани кўтариб чиқаётган онамга дуч келдим.

— Ма, буни Жалилга бер, ҳовуздан тўлдириб келсин. Этикни менга бера қол, олиб қўяман,— дедилар.

Онам этикчани кўтариб, остига қарадилар, сўнг ичига чуқур уҳ тортиб, менга:

— Бу ёққа кел-чи,— дедилар.

— Ҳа? Нима бўлипти?

— Бу нима?— дедилар этикчанинг остини кўрсатиб.

— И-и, онамнинг қўлларидан этикни олиб, остига, сўнг ичига қарадим. Остидаги кичик тешикчадан худди дурбиндагидек боғни, дарахтларни, дарахтда боғлиқ турган тарғил сигирни, кўза кўтариб келаётган Жалилни кўрдим.

— Бу ёққа бер, сенга томоша бўлса,— дедилар зарда билан.— Энди Жалил мактабга нимани кийиб боради? Мен сенларга қаердан оламан янгисини-а!— Тугоқиб, товушлари ғамгин эшитилди.

Жалил кўзани супадаги чорси тош ўстига авайлаб қўйди. Онам этикни қўлларида яна бир айлантирдилар:

— Авайлабгина кийсаларинг бўлмасмиди! Ялчимагур этикдўз ўзи эски теридан тиккан экан. Остига хром ўрнига кардон қўйган экан. Ҳа, ялчимагур, қаллоб-э...

Жалилнинг қувончи узоққа бормади. Онам этикдўзни қарғай-қарғай, этикчани айвоннинг бурчагига олиб бориб қўйдилар...

Бугун якшанба. Ҳамма болалар қишлоқда. Шундай пайтда одам яйраб кетади. Ҳар хил ўйинлар ўйлаб топамиз. Бугун янги бир ўйин бошладик.

Эрталаб сигир, қўйларни подага қўшиб, «оқ» ва «қизил» ларга бўлиниб, пахса деворлар орқасига, ариқ бўйидаги шўразорларга, дарахт шохларига яшириндик. Тўсатдан мен бошимни кўтарган эдим, атрофни «ўқ» овозлари тутиб кетди:

— Та-тах-тах!

— Ту-ту-ту-тув...

— Сен йиқил, мен олдин отувдим,— дейман Жалилга.

— Йўқ, сен йиқил, мен аниқ отувдим,— кўнмайди Жалил. Сўнг «оқ» бўлганидан хафа бўлиб, ноилож қўлларини ёзиб, гандираклаб-гандираклаб йиқилди. Мен оёғимнинг учи билан унинг биқинига туртиб, «ўликми-тирикми»лигини текшираман. Қўлидаги ёғоч тўппончасини олдим. Сўнг биқинига яна туртувдим қаттиқ тегди шекилли «ўлиб» ётган киши бирдан сапчиб, ўрнидан турди. Жаҳл билан қўлларини мушт қилиб, менга ўқталди:

— Нега тепасан-а? Нега?

— Мен билмабман,— дедим.

— Сени отганимда кўрасан,— деди у дўқ қилиб.— Энди сен оқ бўласан!

— Майли.

— Йўқ, дарсимни ўқишим керак. Келаси сафар.

5.

Жалил мактабдан кела солиб, супада ўтириб пахламмон ясади. Сўнг майда тошчалар теришга тушиб кетди.

Мен қишлоқ магазини ёнида қалашиб ётган бўш яшиқларнинг гирдидан тунука узиб келтирган эдим. Уларни теша билан текислаб, пичоқ ясайман.

Жалил билан келишганмиз. Чиниқишимиз керак. Отамларнинг олдига бирга кетамиз деб, қасам ичганмиз. Буни ҳеч ким билмайди. Шунинг учун ҳар хил қурооллар ясаймиз. Жалил йўлда керак бўлади, дейди. Лекин отамнинг қаердалигини у ҳам, мен ҳам билмайман.

Жалил доим бизам бориб, немислар билан урушамиз, дегани-деган, У фронт, фриц, Гитлер деган сўзларни кўп такрорлайди, тушунтиради.

Мен унинг оғзига итоаткорона термилиб, ҳар битта сўзини ёдлаб олишга ҳаракат қиламан.

Мана ҳозир Жалил билганларини менга ўргатапти.

— Урушга борамиз,— деди у.— Фрицларни ўлдирамиз.— Гапи чала қолди. Ток жўякда товуқ қақиллаб қолди. Жалил ўша томонга югуриб кетди. Қараб қолдим.

— Содиқ, Содиқ. Кел бу ёққа,— деди қўли билан имлаб.

Бир маҳал товуқ боғни бошига кўтаргудек қақиллаб, ток орасидан чиқди. Кўкрагини кериб, қанотларини силкитди-да, бир-бир босиб, донлаб кетди.

— Юр,— Жалил қўлимдан тортди. Ток остидаги хас устидан тухумни олиб, тирноғи билан чертиб ёрди:

— Ма, ич.

— Йўғ, хом-ку.

— Фронтда биров сенга пишириб берармиди, ма,— тухумни қўлимга тутқазди.— Тўғри келганини ичиб, еб кетаверадилар. Аскарлар ўсимликларнинг томирларини еган оч қолганда.

— Ҳеч бўлмаса туз бўлсайди,— дедим тухумнинг дарз кетган еридан сулаваси бармоғимга оқиб тушаётганидан рижиниб.

— Тез ич!

— Қандоқ?

— Бошингни кўтариб, кўзингни юм-да, ютиб юбор. Ҳа, ана шунақа!

Кўнглим беҳузур бўлди. Агар фронт учун зарур бўл-маса ҳеч ҳам ичмасдим-а.

6.

Бугун мактабдан Жалил яна бир гап топиб келди:

— Эртага сени қўғирчоқ театрига олиб бораман.

— Ҳозир бора қолайлик.

— Йўқ. Эртага мактабдан келиб сени олиб кетаман. Мана билет, яшириб қўй.— Қўлимга кўкиш қоғоз берди. — Йўқотма!

Мен қоғозни қаерга яширишни билмай турганимда қўлимдан яна тортиб олди:

— Сен йўқотиб қўясан.

Қуёш жуда имиллаб ботди бу кун. Безовта ухладим. Бир нарсани ўйлаганда одамнинг уйқуси келмас экан.

Эрталаб уйғонганимда уйда ҳеч ким йўқ эди. Сутни ичиб кўчага чиқдим. Ҳадеганда Жалил келавермади. Кўча бошида унинг қорасини кўриш билан пешвоз югурдим.

— Кетдикми?

— Ҳозир,— Жалил терлаб-пишган эди.— Бир бурда нон олай.

Нон, киссамизга майиз тўлдириб, югурдик. Мактаб залининг эшиги олдида гуж-гуж бола. Бир-бирини итаришиб, туртишиб юрибди.

Билетни кўрсатиб, нимқоронғи залга кирдик. Девор ёнида турдик. Бир оздан сўнг зал ёришгандек бўлиб, саҳнага тикилиб турган болаларнинг бошлари кўринди. Бўш ўринга ўтирдик. Жалил ёнимдаги боланинг қулоғига пичирлади:

— Қўғирчоқ театр бўлмадимми?

— Артистлар келмабди. Ўрнига кино кўрсатишяпти... Саҳнага тикилдим: ўрмон. Елкасига милтиқ осган кишилар қалин дарахтлар орасидан эҳтиёткорлик билан юришади. Шинел ўрнига фуфайка кийишган. Бошларида қулоқчин. Қизил аскарларга сира ўхшашмайди. Жалилдан:

— Оқларми, қизилларми?— деб сўровдим, Жалил оғзини очишга улгурмай ҳалиги бола:

— Булар партизанлар. Қизил-да,— деди.

Партизанлар қуш бўлиб сайрашар, қурбақа бўлиб қуриллашар: гоҳо попишакдек «пу-пу-пиш» дея товуш чиқаришарди.

— Душман сезиб қолмасин деб, улар бир-бири билан қушлар тилида гаплашади,— дея тушунтирди ҳалиги бола.

Партизанлардан иккитаси эмаклаб, катта дарё устидаги кўприкка яқинлашди. Кўприк устида пешайвони баланд шапка кийган бир немис солдати у ёқдан-бу ёққа бориб келиб турар эди. У орқасига энди бурилганда бир партизан кўприк остидаги тешикдан мушукдек чаққон чиқиб, унинг оғзини бекитди-да, биқинига ханжар тикди. Судраб бориб, дарёга ташлаб юборди. Иккинчи партизан бир қутини кўприк остидаги синчлар орасига қўйиб, соатига қаради. Сўнг унга уланган симнинг учига олов тўтди. Узи эҳтиётлик билан эмаклаб, чакалакзор оралаб шериклари олдига кетди.

Шу пайт узоқдаги паровоз пишиллаб кела бошлади. Вагонларда немис аскарлари лабига гармон қўйиб чалар, ашула айтишарди. Паровоз кўприкдан ўтаётганда ер-кўк ларзага келиб, вагонлар бир-бирига қалашиб, жарга қулаб кетди. Зал бирдан қоронғи, жим бўлиб қолди.

— Движок ўчди,— деди механик. Болалар қий-чувлашиб залдан чиқа бошлашди.

Ҳар кунги одатим бўйича дарахтга чиқиб олиб, нариги қирғоғидаги ялангликда эшакларни бир сафга тизиб,

хивич «қилич»ларини ўйнатиб, ҳужумга шайланаётган болаларни кузатардим. Сафнинг олдида паканагина командир бола «отлиқ аскар»ларга қичқириб, нималарнидир тушунтиряпти. Шу пайт пастдан Жалилнинг товуши эшитилди:

— Содиқ, баққа туш!

Пастга қарадим:

— Ўзинг тез чиқ, анавиларни кўрасан.

Жалил ёнимга чиқиб олиб-ўйнаётган болаларга қаради.

— И-е, Нодир-бақалоқ-ку,— деди бирдан,— команда беришни, немисчани билмайдила-ю командир бўлиб-тила...

— Болалар уйда туради-ку, ўргангандир-да,— дедим.

Шу пайт Нодир-командир қўлини баланд кўтариб:

— Олға-а!— деб силтади. Болалар эшакларининг бўйнига халачўп босиб, «қилич»ларини ҳавода ўйнатганча «ура-ураа!» деб, олдинга йўртиб кетишди. Командир эса пиёда, уларнинг орқасидан Айритепа томонга пилдираб борарди. Аскарлардан бирови эшак елкасидан ўмбалоқ ошиб кетиб, йиқилган жойида орқасини ушлаб анча ўтирди. Сўнг инқиллаб ўрнидан турди-да, тўқими қорнига осилиб чопаетган эшаги орқасидан югуриб кетди.

— Ажаб бўлди,— Жалил ҳи-ҳилаб кулди.— Бизлар отлиқ аскар бўлмаймиз, разведкачи... Разведкачилар дарахт, қамишлар орасига мушукдек чаққон яширинишади. Булар бу ерда ўйнайверишсин. Биз ҳақиқий фронтга борамиз. Оталаримиз билан бирга жанг қиламиз. Қинода кўрувдинг-ку разведкачиларни, қуш бўлиб сайрашгани, қурбақа бўлиб қуриллагани эсингдами?

— Эсимда. Охирини кўролмай қолдик-да, нима бўларкин?

Охирини ўзим ўргатиб қўяман, тайёрланавер машқларга...

Дарахтлар яланғоч бўлиб қолди. Қушлар ҳам узоқ ерларга учиб кетган. Қишлоқ ҳувиллайди. Зерикарли. Эрталабдан Жалилни кутаман. Тезроқ кела қолса, қушлар китобини ўқисак. Фронтга бориб, Жалил айтган разведкачи бўлсак, пухта ўрганишимиз керак. Сандални иситиб қўйдим. Жалил совуқ қотиб, дириллаб келди. Исиниб, нон еди. Туршак шимиб ётганида олдига китобни қўйдим:

— Жалил, манавини ўқиб бер.

Қушларнинг ранги, қилиқларини ўқимаса, фақат сайрашининг ўзи унча қизиқ бўлмас экан. Шу сабабли, Жалилга, тушунмаяпман, дедим.

— Нимасини тушунмайсан?— Жалил китобдан кўз узиб, менга қаради. Товони оловга тегди шекилли, «воҳ» деб оёғини кўтарганда тиззасини сандал рахиға уриб олди. Китобни сандалдаги мис баркашга тарс этиб ташлаб, дўқ урди:

— Уқи, ол, ўқи ўзинг тушунмасанг!

Бошимни эгиб, қизилоёқнинг расмдаги узун, ингичка оёқларига, тикондек ўткир тумшуғи, кўкимтир кўкрагиға қараб ўтиравердим. Уқишни билсам эланиб ўтирармидим! Эҳ, директор ўшанда мактабдан қайтариб юбормаганда ҳозир... Майли, разведкачи бўлиш осонми!

Жалил оёғининг оғриғи босилгунча бир оз аразлаб ўтирди-да, сўнг мени хафа қилгиси келмадими, қанжир, чуррак, лойхўрак, қўлбука, жиғолтой, тошқирғий, суқсун, миққий, сор, сақсақ хўжасавдогар, қарқуноқ, ваҳимақуш, майна, саъва, думпараст, қораялоқ, жибилажибон, булбул ҳақида эринмасдан ўқиди. Биронта ҳам савол бермадим.

— Сассиқпопишакнинг тумшуғи узун, чиройли тожи си бор. «П-уп-п-тут пиш-ш» деб сайрайди...

Супада оёқ шарпаси эшитилди. Ҳаял ўтмай бўсағада онам кўриндилар:

— Қоронғида нима қилиб ўтирибсанлар? Сигир ҳам боғланмаган.

Китоб билан овора бўлиб, пода келишидан беҳабар қолибмиз. Сигир олдинги тоқпуштадаги кўмилмай қолган токнинг навдаларини кемираётган экан. Айвонга ҳайдаб бориб, охур ёнидаги миҳга боғладим.

Онам сандалдаги оловга қоғоз туташтириб, чироқни ёқдилар. Синиқ, бир биқинига қоғоз ёпиштирилган шисани авайлаб артиб, чироққа кийгиздилар. Уй анча ёришди. Овқатдан кейин яна ўқиш, қушлар...

8.

...Хут шамоли эсиб, ариқ бўйлари, ялангликларни майса гилами қоплади. Варрак учиряпмиз. Икки ғалтак ипни бемалол қўйиб юборганимиздан варрак баланд кўтарилиб, ариқнинг нариги томонидаги Нодир-бақалоқнинг томи устида қотиб турибди. Бир вақт томда Нодир пайдо бўлди. Қўлида ёғ-ип (бир қўлоч келадиган канопнинг икки учига иккита тош боғланган, варрак ипини мўлжаллаб отишга). Варрагимизнинг ёйда эгилиброқ турган ипини мўлжаллаб отди. Ёғ-ип варракнинг ипига етмасдан, анча пастдан ерга қайтиб тушди. Жалил уни мазах қилиб кулди.

Варрак «дрр-дрр»лаб, ипни узиб кетгудек тортарди.

— Думига мушукбачча боғласа ҳам бемалол кўтаради,— деди Жалил менга энгашиб.— Тортишини қара.

— Қани,— деб энди ушламоқчи бўлганимда ип узилиб кетди. Жалилнинг қўлида бўш ғалтак қолди.

— Ҳаҳ, тирноғинг ўсган экан!

Варрак айланиб-айланиб, беш-олти боғ нарига бориб тушди. Томдан тандирга, тандирдан ерга тап-тап ташлаб, орқасидан югуриб кетдик. Ариқнинг кўпригидан айланиб, боғларнинг деворларидан ошиб борганимизча Нодир ипни аллақачон муштига ўраб, дарахтнинг учида илашиб турган йиртиқ варракни олмоқчи бўлаётган экан.

Бизларга кўзи тушиб, ҳўмрайди. Дарахтдан тушиб
ёнимиздан ҳадиксираб ўтаётганда, Жалил:

— Ошнажон, ипни бер,— деди.

— Ҳее,— деди у чийилдоқ товуш билан (мен унинг
товуши командирларникидек дўрилдоқ деб юрувдим),—
узилиб кетган шовдарайнинг ипи ким олдин олса ўша-
ники бўлади!

— Бермайсанми?

— Йўқ!

— Яна бир йўқ, де-чи.

— Йўқ-йўқ,— Нодир пилдираб қочди. Жалил қувди.
Ушлолмади.

— Ҳаҳ, кўрасан ҳали!— Кўлини мушт қилиб кўрсат-
ди Жалил.

9.

Сигир ариқ ёқасида ўтлаб юрибди. Жалил билан
аввал чиллак ўйнадик. Сўнг қорнимиз очди. Ерёнғоқ,
пиёзбош қидира бошладик. Ариқ бўйига ўтириб, чўчмў-
ма илдизини ковлаётганимда ён томонда отнинг изидек
чуқурчадан чий-чий товуш эшитилди. Ин атрофида уч-
тўртта арпа, буғдой дони сочилиб ётарди. Териб, оғзим-
га солдим. Донлар тўқ экан:

— Жалил, баққа кел!

У пиёзбошни тишлаганча югуриб келди.

— Мана бу ердан буғдой топдим, нимадир чийил-
лади.

Жалил таёқни кавакка тикди. Ярмигача кирди. Таёқ-
нинг учига буғдой донлари ёпишиб чиқди.

— Қумсиққон ини экан. Ёзда дон ташиб, инини тўл-
диргандир. Ке, ковлаймиз.

~~Ёнларимизни йимдариб, ҳам тўроқни ковлайвердик.~~
Ярим метрлар ковлагандан кейин тарноқларимиз зи-
риллаб оғриб бошлади. Ёрга ботган Жалил бошичи
тариб, лецанасини тартиб менга қаради.

— Содиқ, югуриб уйга бор. Нонсандиқдан битта қотирма, тандирнинг олдидан тешани олиб кел.

Чарчаб дам олишга баҳона тополмай турган эдим. Шамол бўлиб учиб кетдим. Теша билан ишимиз анча юришди. Бир метрлар қазигач бошимиз қотиб қолди: ин етти томонга тармоқ отиб кетган эди. Остида қўзоқ, тўпонлар тўкилиб ётган йўлни ковлай бошладик. Қовун уруғлари, ўрик донаси кўринди. Оёғимизнинг остидан қорни кул ранг, томоғи оқиш, усти қорамтир жун билан қопланган семиз қумсичқон ялтироқ малла думини судраб, гивирлаб ўтиб кетди.

Мен сесканиб, ўрнимдан турдим, Жалил суюниб, теша билан қазий бошлади:

— Топдим, шу ерда экан ини!

Йўлак кенгайиб борди. Ниҳоят, боши берк иннинг тўрида бир челақча буғдой, арпа аралаш турарди. Орасида қўнғирбош, шўрағун уруғлари ҳам бор.

Қўйлагимни ечдим. Жалил унинг енглари ва ёқасини таёқ пўстлогни билан боғлаб, «халта» қилди. Мен тупроққа қоришган донларни ҳам супуриб олиб, халтага солаётганимда Жалил уришди:

— Олма, қизганчиқ! Очликдан ўлиб қолса келаси йил ким бизларга дон йиғиб беради?!

Ўрнимдан туриб, тиззаларимдаги чангни қоқдим. Қуёш ҳали ботмаган эди. Сигир ҳам колхоз бедазорига кириб, роса тўйиб олибди. Қорни пуфлаб қўйилгандек шишган.

Жалил буғдойни елкасига олди. Мен теша, таёқни кўтариб, сигирни ҳайдадим. Қувончимиз ичимизга сиғмайди:

— Онамга айгаман, кулча қилиб берадилар.

Жалил билан хурсанд қайттигимиз.

— Биласанми,— дейди Жалил,— фронтга борадиган одамнинг қўлидан ҳамма иш келиши керак. Немисни ўлдириш ҳам, нон топиш ҳам, очликка чидаш ҳам...

Мен ҳам унинг сўзини маъқуллайман.

Кувончимиз узоққа чўзилмади. Онам галлани кўриб иккаловимизни роса тергади. Уғирлаб келгансанлар, деди.

Жалил воқеани айтиб бергач, онам бугдойни кафтларига олиб, ҳидлаб кўрдилар:

— Войй, войй, болагиналарим-эй,— онамнинг жаҳллари босилди. Юзлари ёришди.

— Юр, Жалилжон, сигир ийгандан кейин бузоқни ушлаб турасан, менга куч бермаяпти. Содиқ, сен хурман олиб кел.

Сигирни кўриб, кўзлари яна ола-кула бўлиб кетди:

— Иби, мен ўлай, сигирни бўктириб қўйибсанларку, қаерда боқувдинглар?! Жалил, сан арқондан торт, Содиқ таёқласин, кўчада чоптиринглар, бўлмаса ёрилиб ўлиб қолади!

Қоронғида сигирни кўчага чоптириб кетдик.

10.

Галлани онам билан Жалил қўшнининг ёрғучоғида¹ тортиб келишди. Онам кулча қилдилар, мен уларга нонпар босдим. Жалил иссиқ кулчалардан иккитасини тоза рўмолга ўраб, «Энг ботир аскарга» юбориш учун мактабга олиб кетди.

Тушда қайтиб келди. Ҳали уйга кириб, жилдини қўймасдан, мен шошиб сўрадим:

— Юбордингми? Олишдим кулчаларни?

Жалил индамади. Жилдидан қоғозга ўроғлик иккита хўрозча-қолва олиб, биттасини менга берди. Биттасини ўзи шимий бошлади.

— Қаердан олдинг, ким берди?

— Е. Холамга айтма.

¹ Ерғучоқ — қўл тегиримони.

Эртасига Жалил мактабдан хомуш қайтди. Яноқлари қизарган, кўзлари ёғлангандай, киртайган. Эшик олдидаги пўстакка ҳолсизгина ўтириб, эснади. Мен дафтарларидаги баҳоларни кўриш учун жилдини олаётганимда:

— Сув келтир,— деди. Кўзадан бир пиёла совуқ сув қуйиб бердим. Бармоқлари қўлимга текканида иссиқ туюлди.

Онам эрталаб токчада яримта нон, сопол товоқнинг остидаги қаймоқли сутни қолдириб, Жалил мактабдан келиб есин, деб кетган эдилар. Шунча, е, е десам ҳам Жалил на нонга, на сутга қўлини урди. Совуқ сандалга оёғини тикиб ётди. Дағ-дағ қалтираб, эснаб, сўнг пишиллаб ухлаб қолди. Боши остига ёстиқ келтириб қўйганимда ҳам кўзини очмади.

Онам фермадан кеч келдилар. Уй қоронғи бўлса ҳам биттаю-битта синиқ шишанинг яна ёрилишидан қўрқиб, чироқни ёқмаган эдим. Чироқни ёқиб, ухлаб ётган Жалилга кўзлари тушди. Ҳовлиқиб бориб, унинг пешанасига кафтларини қўйдилар.

— Иби ўлай, Жалилжон, болам, тобинг йўқми? Тананг мисдай қизиб кетибдику?

Онам сут иситиб келдилар. Жалилнинг бошини тиззаларига қўйиб, лабига товоқни тутдилар:

— Ма, қайноқ-қайноқ ич, терлаб тузаласан.

Жалил кўзини очиб, онамга ҳолсизгина тикилди-да, икки қултум сут ичди.

У туни билан алахсираб, инқиллаб чиқди. Эрталаб кўзимни очиб, оғзида битта ҳам тиши йўқ, лаблари буришган, сочлари оқ, ориқ кампирни кўрдим. У Жалилнинг бўйни, пешанасини силаб ўтирарди. Кампир онамга тушунтирди:

— Ваҳ-ваҳ-ваҳ, гўдаккинага кўз тегибди, суқ кириб-

ди-я. Ҳа ҳасадчининг кўзи тешилсин, гўдаккинани азобга қўйибди-я.

Онам безовталаниб жаврай бошладилар:

— Энди нима қиламан-а? Онасининг суқи киргандир. Ҳа шўрим қўрсин менгинанинг...

Кампир онамга муғамбирона тикилиб, тезроқ қора товуқ, бир чипор ё қизил хўроз келтиришни буюрди. Онам югурганча қўшниларикига чиқиб кетдилар. Кампир дастурхонда Жалилга қолдирилган нонни майдалаб, оғзига туршак солгандай айлантириб еди. Сутни ҳам ичди. Сўнг онам келтирган хўрознинг тожини пичоқ билан тилиб, қонига кўрсатгич бармоғини тегизди. Жалилнинг орқасига дўқ-дўқ уриб, нималарнидир пичирлаб, оғзини катта очиб эснади. Бармоқларини Жалилнинг пешанасига суртди. Жалил бурнини жийириб, нарироқ сурилди.

— Чиқ, чиқ-а, суқмисан-ҳасадмисан, чиқ-чиқ!— кампир яна эснади. Сўнг Жалилнинг юз-кўзи аралаш туфлаб юборди. Жалил енги билан юзидаги сарғиш тупуқни артиб, сапчиб ўрнидан турди:

— Ие, нега туфлайсиз?

— Ана,— деди кампир онамга ўгирилиб,— бола бирдан енгил тортди.

— Жим ўтир,— онам Жалилнинг этагидан тортиб ўтирғиздилар.

Кампир яна:

— Суқмисан-ҳасадмисан, чиқ-чиқ-а!— дея эснаб, Жалилга оғзингни оч деди. У очиши билан кампир туфлаб юборди.

Жалил сакраб туриб, ах-ах, деди-да кампирнинг юзига туфлади.

— Ҳа бола бўлмай балога... Шумтака!— дея кампир кенг енглари билан юзини артди.

— Иби ўлай, бу нима қилиқ, ўтир!— онам уялиб, Жалилнинг этагидан тортдилар. У ўтирмасдан, юзларини артиб, кампирга ўқрайиб қаради:

— Узлари биринчи туфладилар-да. Туфламасинлар-да!

— Вой тентаг-ей, у киши сани даволаяптилар-ку.

— Шундай даволайдиларми? Узим дўхтирга бораман!

Кампир товуқ билан хўрозни қўлтиқлаб, уйдан соядек чиқиб кетди.

12.

Қишлоқдаги одамлар бирдан жонланиб қолди. Госпиталь, госпиталь деган сўзларни ҳар кун эшитадиган бўлдим. Мен ўқишга бормоқчи бўлган мактаб госпиталь бўлибди. Унга ярадорларни олиб келишибди. Қани энди ярадор аскарларни тезроқ бориб кўрсам. Балки улар отамни кўришгандир. Қаёқдалигини билишар.

Жалил эртаси кун ҳам иситмада кўйиб ётди. Учинчи кун ўқитувчи мактабимизга жойлашган госпиталдан кўзойнакли дўхтирни эргаштириб келди. У Жалилнинг оғзини, томоқларини кўрди. Ялтироқ темир қутчасидан узун, ингичка резина олиб, унинг бир учини қулоғига, бир учини Жалилнинг кўкрагига қўйиб, қулоқ солди.

— Нима еган эдинг? Эски овқат еган бўлса керак.

— Кеча нима еган эдинг,— сўради ўқитувчи.

— Кечами? Нон. Қумсичқон уясидан топган буғдойнинг нонини.

— Қанақа қумсичқон?!

Жалил воқеани айтди. Мен дўхтирнинг қўлига обдастадан сув қўйдим. У қўлини рўмолчага артиб, бошини сарак-сарак қилди.

— Қумсичқон донни заҳарлаган. Қасалнинг кони у.— Қутчасидан оқ, майда тугмачалардек дори олиб, Жалилга сув билан ичирди. Бир ҳовучини қоғозга ўраб қолдирди:

— Эрталаб ва кечда ич. Онанг... холанг келса айт, сигирларинг бор экан, сутни илитиб берсин. Ҳалиги нондан қолгани бўлса еманглар.

Жалил тезроқ тузалиши учун онам менга тегишли қаймоқни ҳам, сутни ҳам унга мўлроқ бердилар. Тўртинчи кун соғ-саломат ўрнидан турди.

Олапар вовиллаб дарвозага югурди. Орқасидан Жалил билан мен ҳам бордим. Қора сумкани баркашдек бошига қўйиб олган кампир Жалилга хат берди:

— Холангга. Очиб қўйма яна!

Онам келиб хатни очгунларича ўзимизни қўярга жой тополмай юрдик. Госпиталнинг бош врачидан экан. Онам ўқий бошладилар:

«Тоҳир Жамол ўгли касалхонада узоқ ётиб, тузалди. Ҳозир соғ-саломат...»— онамнинг кўзларидан ёш сизиб чиқиб, мени, Жалилни қучоқладилар.— Отанг тирик экан, тирик!— Жалилнинг юзларига юзларини босдилар. Енглари билан кўзларини артиб, яна бошдан ўқий бошладилар: «Ҳозир соғ-саломат. Лекин... бир оёғи сонидан кесилган, икки қўлининг тўрттадан панжасини мина олиб кетган. Совуқ урган қулоқлари тузалди».

Онамнинг кўзларини яна ёш қоплаб, ҳиқ-ҳиқ йиғладилар. Этакларига артиб, яна ўқий бошладилар: «Агар қариндош-уруғлари уни шў ҳолда қабул қилишга рози бўлишса юборамиз. Бўлмаса шу ерда қолади. Ўзи, мен энди юртимга қайтмайман, улар учун дом-дараксиз йўқолганман. Мени бу ҳолда кўрмасин ҳам, куйишмасин ҳам, деяпти. Жавоб кутамиз!»

Хатнинг охирида врач имзо қўйиб, муҳр босган.

Онам хатни яна бир-икки марта ўқиб йиғлаб, яна ўқиб, раис билан маслаҳатлашгани идорага кетдилар.

Кечда лампа шишани яхшилаб артиб, чироқни ёқдилар. Жалил дафтарининг ўртасидан икки варақ суғуриб олди. Сиеҳдон, ручка келтирди. Онам хат ёздилар:

«Ака, акажоним, жигарим,— кўзлари яна ёшга тўлиб, енглари билан кўзларини артдилар. Мен ҳайрон бўлиб юзларига тикилиб турдим: онам сигир соғиш, нон пишириш, кийим тикишни биладилар, деб ўйлардим. Чиройли хат ёзишни ҳам биларканлар. Ҳарфлари лўн-

да-лўнда, теп-текис. Бошларини эгиб яна ёза бошладилар.— Бизлар сизнинг бир калима сўзингизни эшитиб, дийдорингизни кўришга зормиз. Бошингиз омон бўлса бўлибди. Тезроқ йўлга чиқинг, тезроқ. Кўзларимиз йўлингизда тўрт бўлиб кутамиз».

Хатни колхоз идорасининг деворига қоқиб қўйилган кўк яшикка элтиб ташладик.

Кутамиз, ҳар кун кутамиз, қани энди тоғам кела қолсалар. Жалил ориқлаб, кўзлари киртайиб қолди. Тунда туш кўриб «ота, отажон» деб уйғонади. Ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб келади.

13.

Бугун ҳам дарахтга чиқиб йўлга тикилдим. Совуқ. Изгириин қулоқларимни чимчилайди. Пастга тушмоқчи бўлаётганимда кўча бошида бир от қўшилган фойтун тўхтади. Ундан икки киши тушди. Бирови тулки ёқали қора пальто кийган, бошида оқ жун рўмол, баланд бўйли аёл. Ёнида қулоқчин кийган, узун шинелли, икки қўлтиғига ҳасса тиралган киши. Аёл эркакнинг қўлтиғига кирди. Улар дарахтнинг остига келишганда тўхташди. Эркак атрофга аланглаб, тез-тез нафас олди. Хотин бир қўлидаги сумкани ерга қўйди. Сочини кафти билан силаб, рўмолини қайта ўради.

Улар нов ёнидан бурилиб, бизнинг дарвозамизга яқинлашди. Ичкарига кириб кетишди.

Дарахт танасидан сирғаниб пастга тушдим. Уларнинг изидан югурдим.

Уй эшигининг бир тавақаси очиқ. Эркак пойгакда ўтирибди. Аёл унинг оёғидаги этикни тортаётган экан. Олапар думини ликиллатганча бўсағада қизил тилини осилтириб турарди.

Супа пастидан қараб турдим. Шинелли киши ҳали оёқ чиқармаган боладай қўлини ерга тираб, эмаклаб, сўдралиб-сўдралиб сандал ёнига борди. Кўрпачага ўтир-

ди. Аёл пальтосини девордаги миҳга илиб, пахмоқ сочларини кафтлари билан текислади.

Шу пайт орқамда шарпа эшитилди:

— Ҳа, нимани пойлаяпсан?

Бурилдим. Эғнида ёқаси, тирсаклари қирилиб, пахтаси чиқиб қолган олача чопон, белини чилвир билан боғлаган Жалил серрайиб турарди.

— Жим,— дедим лабимга бармоғимни босиб. Жалил ҳайрон бўлиб турди-да, совуқ қотган бўлса керак, кимлар экан деб гудурлаб ичкарига кирди. Ташновда қотиб қолиб, нотаниш кишиларга тикилиб турганда, шинелли одам:

— Уғлим, Жалил!— деди.

— Ота!— Жалил жилдини полга ташлаб, лойли этиги билан ҳаллослаб, ўзини шинеллининг бағрига отди.

— Жалил, ўғлим,— шинелли кишининг кўзлари ёшланиб, йирик йирик томчилар бурнининг икки ёнидан думалаб, Жалилнинг бўйнига туша бошлади. Товуши қалтираб кетди. Панжасиз кафти билан Жалилнинг бошидан қулоқчинини олиб, сочини силади.

— Тоғам!— миямга ялт этиб шу сўз келди. Қизик, онам «тоғанг зўр полвон» дердилар-ку? Бу киши ҳатто ўғлини кўрганда ҳам ўрнидан туролмади. Юзлари бужмайган, заҳил. Кўзлари ич-ичига чўкиб кетган. Онам «тоғанг қувноқ одам, юзидан кулги аримайди. Бир қоп ёнғоқдай доим қаҳ-қаҳ уриб, ҳазиллашади» дердилар. Бу одам ҳеч кулмаганга ўхшайди-ку! Ҳай, ё бошқа одам келдимикан бизларникига?!

Тоғам анчадан кейин менинг эшик олдида шумшайиб турганимни кўрди:

— Қани, кир бу ёққа, Содиқвоймисан, баққа кел-чи, жиян.

Мен бошимни эгиб унинг ёнига бордим. Тиззамнинг кўзини ерга тираб ўтирдим.

— Ҳо, балли, балли, катта йигит бўлиб кетибсан-ку,— деди елкамга панжасиз қўлини қўйиб. Пешанам-

дан ўганида димоғимга гуп этиб ачкиқ тамаки ҳиди урилди. Тикан соқоллари пешанамни тирнади. Ирғиб ўрнимдан туриб, яна ташнов ёнига бориб турдим. Жалил ҳамон отасининг пинжидан чиқмасди. Тоғам Жалилга:

— Уғлим, анави опанг билан ҳам саломлаш,— деди. Жалил бошини кўтариб, кўзларини енгилан билан артиб, рус хотинга ер остидан қаради:

— Идрасс...

Рус хотин ёқимли кулди. Оппоқ, текис тишлари кўринди:

— Здравствуй, здравствуй.

Мен Жалилдай русча салом бераолмаганимга ачиhib, ташқарига чиқдим. Онамни айтиб келгани фермага югурдим.

14.

Кечқурун тоғамни кўргани қишлоқнинг катталари, таниш-билишлар келишди. Онам дастурхон ёзиб, тўртта арпа нон, қорни чегаланган катта чойнакда чой қўйдилар. Мен билан Жалилга бир ҳовуч ошқовоқнинг қовурилган уруғини бердилар. Урис аёл ҳам оёғини деворга узатиб, бизларга қўшилиб қовурилган уруғ чақди. Ҳамма, тоғам Урис хотин олиб келибди, деб ўйлаган экан. Онам ҳам у билан қандай муносабатда бўлишни билмай, охири тоғамнинг қулоғига пичирлаб сўради.

— Йўғ-э,— деди тоғам кулиб.— Агар мени қабул қилмасанглар қайтариб олиб кетиш учун келган. Госпиталдан. Айрим жойларда шундай воқеалар бўлган экан.

Тоғамнинг госпиталь дейиши билан дарров кўз олдимга мактабга кўчиб келган госпиталь келди. Демак, у ерда ҳам... Уларни ҳам уйдагилари қабул қилмаган бўлса керак-да. Буни албатта билиб оламан. Тоғамдан сўрайман. Отам-чи? Отам қаерда эканлар? Жалилнинг отаси келди. Энди у фронтга бормайди. Лекин мен боришим керак...

Раис анграйиб турган аёлга гапни тушунтирмоқчи бўлди:

— Бизники думал, маржон Жамол, так думал.

Аёл оппоқ, гуруч тишларини кўрсатиб, ёқимли кулди.

Сўнг тоғамнинг жанглар тўғрисидаги ҳикояларини тингладик. У Смоленскда ярадор бўлган, милага дуч келиб, бир кун қор остида қолиб кетган. Оёғини кестиргани қўймаган, эти қорайиб кета бошлагач рози бўлган экан. Ўтирганларнинг ҳар бири ундан ўғли, ака ё укасини сўрашди.

Ярим кечада меҳмонлар тарқалишди. Мен тоғам билан дадамни «урушдаги энг яхши аскар» деб билардим. Шу сабабли унинг ёлғиз тиззасига тирсагимни қўйиб, эгилиб сўрадим:

— Тоға, бизлар юборган ҳў ўша иккита кулчани олдимми?— дейишим билан Жалил дик ўрнидан туриб, мени ташқарига имлади. Супада биқинимга бир муштлаб, қулоғимга пичирлади:

— Аҳмоқ! Шуниям сўрайдимми?! Уқитувчимиз, фронтга нон юбормайдилар, дегандан кейин мен кулчаларни иккита хўрозча ҳолвага алмаштирган эдим. Ёдингда борми, ҳо, биттасини санга берувдим-ку.

Уйга кирдик. Онам Маруся опага уйнинг тўрида жой тўшаб бердилар. Тоғам, сандални соғинганман, деб ўтирган ўрнида кўрпача ташлаттирди. Ҳаккалаб бориб, ташновдаги офтобада қўлини ювди. Яна ҳаккалаб жойинга келиб ўтирди. Упкаси шишиб, ҳарсиллаб нафас оларди. Ранги ўчиб, кўзлари бир хил бўлиб кетди. Шинелининг киссасидан папирос олиб, лабига қистирди. Кичкина темир қутичани ерга қўйиб, бош бармоғи билан босганди қутичанинг кичкина дарчаси очилиб, лип этиб олов ёнди.

— И-е, тоға, бу нима, чироқчами?

— Зажигалка,— тоғам бошини эгиб, унинг оловига папиросини тутаттирди. Оғзидан, бурнидан кўкиш тутун чиқарди. Назаримда, тоғамнинг ичида аччиқ бир нарса

ёнпяти-ю унинг тутуни бутун тани, ҳатто қулоқларидан чиқяпти.

Онам сандалдаги чироқнинг пилигини пасайтириб, нонсандиқ устига олиб қўйдилар. Уй ғира-шира. Шиша тепасидан чиққан дўппидек шуъла шипга ёпишиб түрибди. Тоғам шолчанинг бир четини бўйра билан қўшиб ушлаб, қайирди. Тупурди. Папиросининг қолдигини унга «жиз» босиб қўйди. Чўзилиб ётди. Ёнида Жалил. Мен қуйида, онамнинг ёнларида. Тоғам бошини кўтариб, бўғилиб йўталди. Нафасини ростлаб олгач, анчадан кейин бошини ташнов томон бурди:

— Шундоқ қилиб, бобойдан ҳам ажралибмиз-да. Янганг бу яқин ораларда келгани йўқми?

— Йўқ. Туққанмиш, деб эшитдим.

— Менинг хатимни олгандан кейин кетувдими?

— Қанақа хат. Хабарим йўқ.

— Госпиталга тушганимда ёзувдим. Сенга билдирмаган экан-да.

Тоғам чуқур хўрсинди:

— Шохсиз кунда бўлиб қолдим, синглим. На мевам бор, на соям. Уруш адои-тамом қилди, суробим қолди, холос.

— Ундай деманг, жонингиз омон қолибди, шунга ҳам шукур,— деди онам.— Ҳадемай ғаллага ўроқ тушади. Сут-қатигимиз бор. Қанийди Содиқжоннинг отаси ҳам чўлоқми-мўлоқми бўлсаям болаларнинг бошига эсон-омон қайтсайдила...

15.

Уйга сукунат чўкди. Чироқ пилиги иккинчи уйқуга кирган пилла қуртининг барг ёйишидай майин пихиллаб ёнади. Жалилнинг пишиллагани, ҳар замонда тоғамнинг тишининг гичирлагани эшитилади. Марўся опа тинчгина ухларкан, нафас олгани ҳам эшитилмайди.

Киприкларим юмилмайди. Жалилнинг бобоси эсимга тушди.

Ер остида ,қоп-қоронғида қандай ётганикин? Тоғамнинг келганини ҳам билмайди. Улимдан ҳам уруш ёмон экан. Уруш қўлига илашган одамни катта-кичик демай, соғ ё касаллигига қарамай ўлдириб кетавераркан. Одамлар нимага уришади?

— Она...

— Ҳалиям ухламадингми? Кўзингни юмиб ёт, кеч бўлди.

— Урушни ким қилади?

— Одамлар, ҳукуматлар.

— Одамлар?! Нима учун?

— Билмадим.

— Милтиқ, бомба, аэропланларни қаердан олишади?

— Одамлар ясашади.

— Тўппонча, танкларни-чи?

— Уларни ҳам. Бўлди қил, ухла.

Нонсандиқ устидаги чироқнинг пилиги қизариб, лип этиб ўчди.

... Бўсағада ингичка, узун оёқларини жун қоплаган, кўзлари чақчайган, узун, сарғиш тишлари лабларидан чиқиб турган, букри бир махлуқ пайдо бўлди. Сочларини жилпанглатиб, тирноқлари ўсган суяк панжаларини менга чўзиб келяпти. Танимни совуқ тер босди: «Мени сўраётган эдингми? Мана мен, мен уруш бўламан! Бобонгни оч қолдириб ўлдирган, тоғангни оёқ, бармоқларини кесган ҳам мен бўламан!» У Жалилнинг юзига туфлаган кампирникидек буришган оғзини очиб, тишларини гижирлатди. Ингичка оёқлари ташновда титраб турибди. Нафасим ичимга тушиб кетган. Бақиролмайман. Бошим остидаги ёстиқни олиб, унга отдим:

— Онажон!

Онам мени иссиқ бағриларига олдилар. Ёстиқ тоғамнинг эшик зирҳига суяб қўйилган қўлтиқ-таёқларига тегиб, таёқлар сопол кўза устига тарақлаб тушди.

— Содиқжон, босинқирадингми, болам. Ён томонга қараб ёт. Ҳализамон офтоб чиқади, тонг отади.

Отам келади...

I

Тоғам келгандан бери отамнинг йўлига кўз тикаман. Туш кўрибман. Тушимда отам келибдилар. Остонада туриб, мени гапирармишлар.

— Уйга кириб десам:— «Ҳозир нафасимни ростлаб олай» дейдилар.

Ўрнимдан турэй десам, ҳеч туролмайман. Талпинаман. Қўлларимни чўзаман. Отам бўлсалар нуқул куладилар. Куладилар-у:

— Ётавер, ётавер, Содиқжон,— дейдилар.

Аста-аста отам остонадан узоқлашдилар. Кейин қанот пайдо қилдилар.

— Ие, ота, қанотингиз ҳам борми?— дейман.

Куладилар.

Аниқ кўрдим. Отам қанот қоқиб осмонга учиб кетдилар. Кейин юлдузга айландилар. Буни ҳам кўрдим...

— Ота, отажон!— қичқираман, товушим бўғзимдан чиқмайди.

Осмон қаъридан:

— Мен кетяпман, Содиқжон, хайр ўғлим,— деган товуш келди.

Жон-жаҳдим билан қичқирдим:

— Ота, отажон! Кетманг,— бўғзимда қотиб ётган товуш кўчиб, отилиб чиқди.— Кетманг, ҳозиргина келиб яна кетасизми?

— Ҳа, Содиқжон нима бўлди, совуқ қотдингми болам?— Ёнимда ётган онам иссиқ лабларини пешанамга босдилар.— Босриқдингми?

— Йўқ. Отам, отам кетдилар,— дедим ҳовлиқиб.

— Қаёққа кетдилар?

— Осмонга учиб кетдилар.

— Аниқ кўрдингми?

— Ҳа, аниқ кўрдим.

— Саҳарда кўрган туш чин чиқади, дейдилар. Унда тез кунда келиб қоладилар. Илоё тушинг ўнгидан келсин, болам.

Тонг отган. Уй ёруғ. Эшикнинг икки тавақасини ланг очган шамол ғувиллаб уйга бостириб кирарди.

Нонушта қилгани ўтирдик. Катта уйда дадаси билан ётган Жалил ҳам келди. Ёнимда ўтирди. Томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди, ҳамон тушимнинг тушлигига ишонмайман. Кўзимга остонада кулиб турган отам кўринади...

2.

Эрта-кеч кўзимиз йўлда, хат-хабар кутамиз. Бошига пилотка кийган ё шинелли эркакни кўрсам, кўз узолмайман. Қўшни қишлоқларга бирон аскар қайтиб келса, Жалил билан ўпкамиз шишиб югурамиз. Аскарнинг отонаси ёки хотинидан олган суюнчини Жалилга бераман. Одамлар орасига суқилиб кириб, туртина-туртина аскар ёнига бораман:

— Амаки, салом. Дадамни кўрмадизми?

Аскар менга ҳайрон бўлиб тикилади:

— Катта бўлиб кетибсан, таниёлмаяпман. Қимсан жиян?

— Мен Содиқман-да, Жангалликдан, Жамол-тракторчининг ўғли...

Аскар мени танимаса ҳам эркалаб, бошимни силайди, юпатади:

— Жиян, мен бошқа йўлдан келдим-да. Кўрмадим. Отанг ҳам келаётгандир. Ҳойнаҳой келиб қолар...

Уқиш янги бошланган кунларнинг бирида синфда навбатчи бўлдим. Ҳамма болалар танаффусга чиқиб кетишди. Ҳўл латта билан доскани ялтиратиб артдим. Узим ўтирадиган охири партага бораётганимда ўртадаги парта устида турган рангли журналга кўзим тушди. Тик турганча варақладим. Тўртинчи бетда бошига қизил юлдузчали қулоқчин, эгнида оқ жунли пўстин, белини қалин қайиш билан боғлаган, елкасига автомат осиб олган чиройли эркак менга кўкишроқ кўзларини тикиб, кулиб турарди. Унга ҳавасим келиб, юрагим гурс-гурс уриб кетди: «Отамга ўхшаркан,— борди-ю отам бўлсалар-чи».

Деразадан майдончада ўйнаётган болаларга мўра-лаб қарадим. Уқитувчимиз болалар билан даврада қўл ушлашиб турибди. Сичқон-мушук ўйнашяпти.

Югуриб келиб, расмга яна қарадим. Бармоқларим қалтираб, ўша расмни айириб олдим.

Жилдимга солай десам болалар кўриб қолишидан қўрқаман. Липпамга тиқсам эзилади, мижиғланади. Қафтим, бўйин ва пешанамни тер босди. Бутун танам қалтирайди. Белимдаги чилвирни маҳкам боғлаб, ёқамдан кўйлагимнинг ичига солиб қўйдим.

Кўнғироқ чалинди. Болалар чувиллаб киришиб, жой-жойга ўтиришди. Уқитувчимиз эшикни очганда ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. Урнимдан турганда расм секин шиғирлади. Болалар сезмадими, деб нафасимни ютиб, ёнверимга қарайман.

Журнал ўртадаги партада ўтирадиган чилвир сочли сариқ қизчаники эди. Унинг отаси «райкомбобо» бўлган дейишади. Ҳозир бўшаб келиб, колхозимизда «парторг» бўлиб ишларкан. Қизчаси билағон. Атлас кўйлак кийиб юради. Сочлари қатиқ билан ювилиб, доим таралган. Унинг жилди ҳам бошқача, қора чармдан тикилган, икки кўзли, ушлайдиган банди бор. Бизлар уни жилд десак, «Портфель» дейди. Дафтарлари ҳам кўп. Бизлар

қамишга перо суқиб «ручка» қилганмиз, уники фабрикада ясалган. Қизча ўқиш китобларидан ташқари раңгли журналлар ҳам келтиради.

Шундай қилиб «райкомбобо»нинг қизчаси сезмади. Охирги дарсга қўнғироқ чалинганда синфдан кўчага биринчи бўлиб югуриб чиқдим. Енгил нафас олдим. Чанг кўчадан уйга югурдим. Қани энди бу одам чиндан ҳам отам бўлиб чиқсалар!

Илиқ тупроқ устидан қушдай енгил учиб боряпман. Дарвоза олдида турган Олапар узоқдан кўриши билан менга қараб югурди. Хурсандлигимни сездими, думини ўйнатиб, олдимга тушиб чопди.

3.

Биздан тўрт дарвоза юқорида, катта боғда Ҳожатмома ёлғиз турарди. Одамларнинг ҳожатини чиқариб юргани учун ҳамма уни «Ҳожатмома» деб аташади.

Уруш бошланиб, кампирнинг ёлғиз ўғли ҳам жангга жўнади. Қишлоқ катталари кампирнинг тетиклиги, гапга чечан, бировни овутиб-юпатса, бировга далда берар, ҳам ўзи ёлғиз ўтириб зерикмас, овунар деб уни хат ташувчиликка қўйишди. У ҳар кун эрталаб ва кечда қора чарм сумкани бошига қўйиб қишлоқдан ўтиб қайтарди. Кампир одамларга қарамас, хат бор хонадонга индамай кириб борарди. Қувончли хатми, ё қайғули хабар келтирганини унинг юзига қараб билиб бўлмасди. Ундан нега бундай юрасиз, деб сўрашганда:

— Одамларнинг юрагини эҳтиёт қиляпман, болам,— дерди.— Яхши хабар ҳам, ёмони ҳам юракдан ўтади.

Кун иссиқ. Туш. Икки тавақали катта уйда онам, мен, Жалил тушлик қилиб ўтирувдик. Ҳожатмома бизнинг уйга ҳайкалдай салобат билан жимгина кириб келди. Сумкасини бошидан олиб, деворга суяб қўйди. Узи пойгакда ўтирди. «Уф» деб қопдай бўз кўйлагининг кенг

енги билан пешанаси ва бўйнидаги терларни артди. Унга қараб онамнинг ҳам юзларидан қон қочди. Индамай ўринларидан туриб, чойнакни олаётганларида, кампир:

— Қўй, керак эмас, чилимни келтир,— деди. Онам сархонани янгилаб, сариқ тамаки устига кичкина чўғ қўйиб келтирдилар. Мома мис найга лабини босиб, «қурр-қурр» тортди. Сархонада тутаб турган тамаки лов этиб ёнди. Моманинг икки чакаги ичига ботди. Оғиз, бурун, қулоғидан тутун чиқди. Боши айландими, кўзларини юмди.

— Куйиб кетдим, куйиб...— деди чилимни онамга узатиб, оппоқ сочлари кўк рўмоли остидан чиқиб турган бошини икки кафти билан сиқиб.

Онам хас елпигич билан юзини елпидилар. Жалил дастшўй келтирди. Мен офтобадан сув қўйдим. Кампир юз-қўлини ювиб, бир оз тетиклашди. Ҳар хил хатлар, газеталар солинган қора сумкани икки қўллаб Жалилнинг олдига сурди:

— Болам, ма, буни идорага олиб бэр. Бошқа одам топишсин. Бас. Адои-тамом бўлдим одамларга қўшилиб куявериб. Юрагим зада бўлиб кетди...

Тоғам идора олдидаги колхоз дўкончасида савзи, лавлаги сотиб ўтирган эканлар. Бизларни кўриб ҳайрон бўлдилар:

— Ҳа, тинчликми? Нима гап?

Жалил воқеани айтиб берди.

— Майли. Тезроқ кира қолинглар. Раис анави ҳовуз олдидаги ҳисобчилар хонасида.

Ориқ, қоп-қора раис Ҳаким-чачов тик турганча (у шошиб тез-тез оғзидан тупук сачратиб гапирарди, шунинг учун унинг исмига «чачов» сўзини қўшиб айтишарди) боши хумдай бухгалтер билан гаплашаётган экан. Бизларни кўриб:

— Ҳа. Чў-жачалар?— деди.

Жалил унга ҳам воқеани айтиб берди.

— Нима қилдик, нима қилдик энди,— тажанг бўлган

раис бухгалтерга ўғирилди.— Ҳзи шундай ҳам одам й-йўқ, иш бошидан ошшиб-тошшиб ётибди!

Бухгалтер бизларга бошдан-оёқ разм солди.

— Иккови ҳам катта йигит бўлиб қолибди. Ўзлари ташийверсин ҳозирча,— деди дўрилдоқ товуш билан.

— Майли,— раис хурсанд бўлиб кўнди,— кампирнинг ярим ҳаққини бу икковига берасиз. Боринглар,— деди бизларга,— ҳар ойда икки кило ун, олмақоқи олаверасизлар. Аталага ҳам келинглар.

Эртаси кун и одамлар Ҳожатмомани боғ дарвозаси олдида бошига оқ гарди рўмол, оёғида маҳси-кавуш, эғнида кўк кўйлак, белини қора рўмол билан боғлаганча, ориқ, эгилган гавдасини ҳассага таяб аза очиб турганини кўрдилар. У фарёд ҳам қилмади, сочини юлмади, кўз ёши ҳам тўкмади. Отамдан хавотирланиб, ўзларини қаерга қўйишни билмай юрган онам уни кўриб:

— Уф, ўлиб бўлдим-э. Эй худойим, Содиқжоннинг отасини ўзинг паноҳингда асрагин,— дедилар енгил нафас олиб. Онам, отамдан бирор нохуш хабар келгану, Ҳожатмома айтолмаяпти, деб хавотирланган эканлар.

Шундай қилиб Ҳожатмоманинг бошидаги қора сумка Жалилнинг елкасига тушди. Мен унга «ёрдамчи». Урушдан келадиган хатлар, ҳарбий комиссарнат чақирқиқлари, суд қоғозлари — ҳаммаси бизларнинг елкамизда, икковимизнинг қўлимиздан ўтади.

Ҳожатмома ётиб қолди. Онам «кампирнинг ҳам беш-ўн кунлиги қолди. Иссиқ жон, ош-сувидан хабардор бўлиб туриш керак» дедилар. Уни Жалилнинг бобосидан қолган эски ўйга кўчиртириб келдик. Бир сандиқча, икки-та кўрпа, бир наMAT, бир лўлаболиш, мис чилим — бор нарсаси шу экан. Кампир йўлда сандиқчани бир-икки марта сўради. Сандиқчанинг қулфи йўқ. Занжири илинган. Мома кўрпачага чўзилиб, кўзини юмди. Кўп суриштиргани учун сандиқча бизларни қизиқтирди. Жалил билан уни очиб кўрдик. Ичида турли гиёҳлар, тагтўлдирма шахрисабизи қалпоқ, паранг салла, қийиқча,

Қаршининг «каримулла» деб аталувчи шоҳисидан тикилган пўстин бор экан. Унинг остидан зарварақ қоғоз чиқди. Уғлининг сурати ўралган экан. Расмдаги йигитнинг сочи пакки билан қирқилган. Пешанаси кенг. Ана шу, Ҳожатмомани йиқитган ҳам, кампирнинг бошидаги қора сумкани бизларнинг елкамизга юклаган ҳам шу.

Энди ҳар бир хатни қўлимга олсам юрагим қинидан чиқаётгандай гурс-гурс уради...

4.

— Еврейлар келишибди.

Кўча чангитиб, колхоз идорасига югурдик. Темирчилик билан мол-сарой дарвозаси ўртасида омбор бор. Шу ердаги майдончада ориқ, ғамгин кўк кўзли хотинлар, жингалак сариқ сочлари бўйинларини қоплаган қизчалар, маъюс кўзлари кишиларга ҳадик, қўрқинч билан боқадиган болалар косовдек оёқларида омонатгина туришарди.

Омборчи катта қопни икки қўли билан қучоқлаб кўтариб, тарози олдига қўйди. Хотинлар қўлларидаги тўрва, рўмолларини очиб, навбатда туришибди. Омборчи қўлидаги рўйхатга қараб, куракча билан уларга буғдой солиб, калта, семиз бармоқлари билан тарози посонгисини у ёқдан-бу ёққа суради. Узун қора кўйлак кийган, қора шляпали хотинга:

— Гита Мендельш... Мендельшт,— омборчи рўйхатдан унинг фамилиясини ўқий олмади, тили қовушмади.— Икки кило. Забрый — ол.

Ундан кейин яна бир хотин тўрвасини очди:

— Сага Гоффман. Уч кило. Забрый — ол.

Улар колхоз берган қарз—донларни олиб, эгалари кўчиб кетган боғлардаги хароба уйларга кўчиб боришди. Гита холага Жалилларнинг бир уйини беришди. Ҳожатмома бизларникига ўтди.

Еврейлар уруш бўлган жойлардан кўчиб келишган

эди. Жалил билан Гита холаникига бордик. Дадамни сўрамоқчи эдик. Жалил, «у хотин танимаса керак» дейди. Мен: «расмларини кўрсатаман», дедим.

— Етти-саккиз ёшлардаги бола шўрадан супурги ясаб, супани супураётган экан. Бизларни кўриши билан супургини ташлаб, уйга қочиб кирди. Уч ёшлар чамасидаги сариқ сочли қизча йиғлаб, бўйра устида ўтириб кўйлак ямаётган онасининг пинжига тиқилди.

Жалил:

— Иди суди. Меники-сеники не ругат. Нет. Играт — деса ҳам қўл-оёқлари ингичка сарғиш бола орқаси билан деворга суяниб, кўзларини мўлтиратиб тураверди.

Тўрт кун бордик. Бир оғиз гапирмади.

Бешинчи куни ғармозордан шўра ўриб келаётган эдик. Чарчаб шўрани супа лабига кўйдик. Уроқни боғ устига санчиб, нафасимизни ростладик. Гита хола супа ёнидаги ўчоққа кастрюль осиб, сув қайнатяпти. У уйга кириб кетиб, катта бир тирик тошбақани олиб чиқди. Жалилнинг бобосидан қолган сопол офтобадан устига сув қуйиб, сўнг бақиллаб қайнаётган сувга ташлаб юборди. Тошбақа лапанглаб, бош, оёқларини қимирлатиб, кастрюль остига чўкиб кетди. Еқамни ушладим;

— Жалил, тошбақа-ку?!—

— Ҳа. Қани, нима қиларкин?

Қараб турдик.

Гита хола отқулоқ, ток баргидан юлиб келиб, тузга аралаштириб, «шўрва»га солди.

Овқат пишгач, кастрюльнинг икки қулоғидан барг билан ушлаб, уйга олиб кирди. Бизлар ҳам секин эшик олдига бордик.

Хола бўйра устига латта ёзиб, тошбақани оёғидан ушлаб олиб кўйди. Эски қора қошиқ билан қайноқ шўрвадан икки хўплади. Сўнг қошиқни кўзлари жавдираб турган қизчасига узатди.

Хола тошбақанинг бошини узиб, ўзининг олдига кўйди.

— Кетдик,— деди Жалил ютиниб.

Мен ҳам истар-истамас орқамга бурилдим.

— Билдингми, боланинг оти Исфат экан. Эртага бир иш қиламиз. Кўрасан. Сенинг даданг тўғрисида нима гаплар билса ҳаммасини сўраб оламиз,— деди Жалил.

— Улар гаплашмайди-ку?

— Эртага гапиради.

Эртаси куни Жалил мактабдан қайтиб, ўтинхонага кирди. Латтага ўралган нарса олиб чиқди.

— Бу нима, Жалилвой?

— Юр, ҳозир биласан.

Исфатларникига ўтдик. Жалил дарахт шохларига кир ёяётган Гита холага салом берди:

— Идрасс.

Хола пихиллаган товуш билан:

— Ғздасвуй сингок,— деди.

Жалил латтани ерга қўйиб, очди. Унда бир катта, бир кичик тошбақа, бир ёғоч қошиқ бор эди. Катта тошбақа бошини косаси ичига тиқиб, тош бўлиб ётар, кичиги секин оёғида туриб, бошини кўтарди.

— Меники Исфат прнёс. Берин забри...

Гита хола суюниб, қўлларини этагига артди. Энгашиб, Жалилнинг бошини силади:

— Как вас зогвут?

— Жалил-я, это Содик.

— Жалил, Сидик.— Хола куйиниб ўглини чақирди.

Исфат бўсагадан мўралади-да, сўнг қочиб уйга яширинди.

— Кўрқма, чиқ,— деди Гита хола.

5.

Эски уйларни супуриб-сидириб, кийим-кечакларини ювиб, ямаб кийишгунча бир ҳафта ўтди. Сўнг яҳудийларни ҳам ишга чақариша бошлашди.

Исфат ҳам аста-секин бизларга кўника бошлади. Бир кун уни ҳам далага етаклаб бордик.

Иссиқ. Дарахтларнинг япроғи қилт этмайди. Дим. Эгат ораларидан иссиқ буғ кўтарилиб, нафасни бўғади. Исғатнинг онаси уч-тўрт яхудий хотин билан эгатга чўккалаб ўтириб, экинларни ўтоқ қилишаётган экан. Енига бордик. Гита хола муштдек қизил лавлагини суғуриб олиб, этагига артди. Ўғлига узатмоқчи бўлди-ю, бригадир кўриб қолса уришмасми, дегандек атрофга аланглаб қаради. Сўнг иккига бўлиб, ярмини Жалилга, ярмини Исғатга узатди.

Жалил олмади.

Икки бўлагини ҳам Исғат олиб, липасига қистирди. Гита хола эгатга ўтириб, ишлай бошлади. Пешанаси, қулоқларининг орқасидан шода-шода тер қуйилади. Бунақа офтобга кўникмаганидан, елка ва тирсаклари қизариб, қора терга ботибди.

Дала шийпони олдидаги тут дарахтига илиб қўйилган темирни уриб, занг чалишди. Болалар, қизлар, жувонлар этакларини қоқиб, ўринларидан туришди. Теша, ўроқларини кўтариб, секин айвон томон боришаверди. Ошпаз қозон атрофини ўраб олган болаларга бир чўмичдан атала қўйиб бергунча, хотинлар шийпон орқасидаги ариқда юз-қўлларини ювиб келишди.

Ошпаз бир сопол товоққа икки чўмич атала солиб берди. Бу онамнинг улуши ва бизларнинг почтальонлигимиз учун тегадиган ҳақ.

— Уйга олиб бориб, момам билан бирга ичамиз,— деди Жалил.

Аталанинг ёқимли ҳиди димоғимни қитиқлади. Оғзимнинг суви қочди:

— Майли,— кўндим.— Товоқ тўла, йўлда тўкилади, биттадан ҳўплайлик аввал.

Атала эланмаган арпа унидан қилинган. Ёғсиз. Номига бир оз сут солинган. Товоқнинг гирдига лабимни қўйиб ҳўпладим. Ютинаётганимда томоғимга қил суқилиб қолди. Кўзларимдан ёш чиқиб кетди.

Исғат онаси билан навбатма-навбат бир ярим чўмич

аталани хўр-хўр ичиб бўлиб, товоқни ялади. Лабларини ялаб, ҳайрон тикилиб турибди.

Учов уйга қайтдик. Олапар вовиллаб, Исфатни қўрқитди. Жалил унга дўқ урди:

— Ет, Олапар, ҳа ўлгур, ўзимизнинг қўшни-ку, Исфат, ҳалиям билмайсанми?!

Олапар думини ликиллатди.

Айвонда онам Ҳожатмома билан қотирма чайнаб, «олма» чой ичиб ўтиришган экан. Жалил товоқни дастурхонга қўйди.

— Иби, ишинг бор бўлсин, болам,— деди Ҳожатмома.— Шунинча йўлдан кўтариб келасанми, эринмаган жонинг.

Кампир бир-икки қошиқ ичди. Онам Исфатнинг бўйнига ўсмоқчилаб қарадилар:

— Ибим, яҳудийлар ҳам ўзимизнинг мусулмонлардай экан-ку.

Ҳожатмома эгилиб, кўзларини қисиб, мен ёнбошимга бурилиб, кўзларимни катта очиб, Жалил эса бепарвогина Исфатнинг бўйнига осиб қўйилган учбурчак туморчага тикилдик.

Исфат товоқни ялаб, бошини кўтарди. Жалил унинг бўйнидаги туморни ушлаб кўрди:

— Ичида қоғози борга ўхшайди, очиб кўрайлик-чи.

— Йўқ, гуноҳ бўлади, болам. Дуолар битилган,— деди Ҳожатмома.

— Улар ҳам арабча хатда битишармикин?— онам ҳам қизиқиб қолдилар.

— Хола, очиб кўрайлик,— эланди Жалил.

— Йўқ, увол бўлади,— кўнмади Ҳожатмома.

— Хола, очайлик.

— Майли, кейин тикиб қўярмиз,— дедилар онам.

Кампир жим бўлиб қолди. Жалил суюниб, Исфатнинг қаршилигига қарамай бўйнидан туморни олди. Қайчи билан ипларини сўкиб, очди. Қафтдеккина оппоқ қоғозга битилган сўзларни Жалил ўқиди:

«Мендельштем Соломонович Исғат. 1938 йил. Бессарабиядаги Штокман қишлоғида туғилган. Сўнг Карасу-хага кўчирилган».

Ҳожатмома бир Исғатга, бир онамга тикилди:

— Бу нима дегани, қанақа дуо?!

Онам ўйланиб қолдилар:

— Онаси шўрлик, йўлда ўлиб-мўлиб қолсам, ё адашсам болам дом-дараксиз йўқолмасин деб, бўйнига исмини, туғилган жойини ёзиб қўйган экан-да...

Ҳожатмома ёқасини ушлаб:

— Епирай!...— деди. Ўрнидан туриб, чилим чеккани ўчоқ бошига кетди. Онам игна-ип олиб, «тумор»ни аслидай тикдилар. Бизлар мактабга жўнаш учун ўрнимиздан турдик. Исғат бизларга эргашиб эшикдан чиқаётганда, онам сўрадилар.

— Уйини кўрдингларми? Остига солиб ётадиган кўрпа-ёстиғи борми?

— Йўқ,— деди Жалил.— Онасининг эски пальтосини остига тўшаб, устига учалови бир жун рўмолни ёпиб ётишаркан.

— Иби ўлай, остидан зах ўтиб, касал бўлиб қолмасин шўрлик икки бола билан. Содиқжоннинг отаси эҳтимол мусофир юриб, шуларнинг уйига киргандир... Ма, Исҳоқ, ол,— онам пойгакдаги эчки пўстагини ўраб бердилар.

Исғат суюниб, пўстакни қўлтиқлаганча бизлардан олдин эшикдан чиқиб, боғ тўрига югуриб кетди.

6.

Уйда бир бурда нон йўқ. Узум едим, томга чиқиб, ёйиб қўйилган туршаклардан шимдим. Ноннинг ўрнини босмасакан.

Жалил мактабдан келгач Гита холаникига ўтдик. Хола бизларнинг очлигимизни сизди. Асраб қўйган бир бурда гўштни олиб, туз сепиб, менга узатди. Юзимни тескари буриб, ютиндим. Оғзим сув очиб кетди:

— Нейт. Некушай.

Хола Жалилга узатди. У кўзлари жавдираб, менга қаради. Охири чидайолмади. Олиб ея бошлади.

Гита хола қўлини дастурхон ўрнига тўшалган эски рўмолнинг бир учига артаркан, Жалилга раҳмат, деди.

Жалил бунинг сабабини тушунмади:

— Почём спасибо?

Хола остидаги қора пўстакни панжалари билан силади.

— А,— деди Жалил энди тушуниб.— Это кучкар волоси.

— Как?— ҳайрон бўлди Гита хола.— Это не ваша, Кўчкарин, да?

Жалил бутун билимини ишга солди:

— Кучкар — это муж барана. А это пўстак ево волоси. Понимай?

Исфат ёнида ўтирган синглиси хунук илжайиб қўйди. Гита хола Жалилнинг бошини силади:

— Сан башка работает. Эртаси куни кирганимизда Жалил ҳеч тортинмасдан Исфат билан бир товоқдан «шўрва» ичди. Мен ҳам гўштан бир бўлагини татиб кўрдим. Оппоқ, товуқ гўштининг ўзгинаси. Таъмиям, кўринишиям... Мактабдан келгач, бизга иш топиладиган бўлди. Гита холани хурсанд қилиш учун ҳар куни даштга чиқиб кетамиз.

7.

Сомондан бўшаган иккита халтани елкага ташлаб, Жангаллик ариғи бўйлаб боряпмиз. Жалил эгилиб, тошбақалар хуш кўрадиган қўнғирбош, шўра, ялтирбош, бугдойиқларнинг остини қарайди.

Фарамзор тепалигига борамиз,— деди Жалил,— бағрини ерга бериб, дам олиб ётишгандир.

— Тошбақалар ҳам дам оладими?

— Бўлмасам-чи. Ёмон эринчоқ у. Саратонда фақат

эрта тонгда, сўнг кун ботишидан олдин озуқа қидириб чиқади. Кун иссиғида инида ётади.

«Ов»имиз юришиб кетди. Мен нарини ҳам, урғочисини ҳам, яқинда тухумдан чиқиб, қумлоққа кўмилиб ухлаб ётган миттигиналарини ҳам олавердим. Жалил фақат катта-катта, урғочиларини танлаб терди:

— Ичида тухуми бор. Гўштидан тухуми мазали. Пиширишга осон.

«Жонли гўшт» солинган халталарни кўтариб қайта-япмиз. Тошбақалар косалари бир-бирига сурилиб, тақирлайди.

...Ҳожатмома катта уйнинг икки эшигини ланг очиб қўйиб, чарх йигираётган экан. Бизларнинг ўтинхонага ўтиб кетганимизни сезмади. «Бўрдоқи»га боқиш учун Жалил топган олтита катта урғочи тошбақага мен биринчи топган тошбақани қўшиб қўйдик. Уйнинг бир бурчида уйилиб ётган сомоннинг остига яширдик. Қолган майда-чуйдаларини Гита холага элтиб бердик.

Кечгача боғ тўридаги анжир остидан иккита ўра тайёрладик. Ўт юлиб келдик. Инларининг оғзига бостириб қўйиш учун катта тош толиб келдик. Ҳамма нарса тайёр. Тунда «бўрдоқи»ларни шу ерга келтирамиз.

Қороғи тушиб қолган эди. Супадан онамнинг товушлари эшитилди:

— Содиқ, Содиқ, Содиқжон ҳуувв...

— Югур,— деди ўрага пичан тўшаётган Жалил.

Кўйлагимнинг этаги, тиззаларимга қўнган чангни қоқиб, девор остидаги сув даҳанасидан Исфатлар турган боққа ўтдим. Девордан бўйнимни чўздим:

— Ҳа!

— Чоп, подадан сигирни ҳайдаб кел.

— Хўп,— кўчага югурдим. Қалин чанг булути орасидан болаларнинг:

— Бош-бош, Олаа!

— Ча-ча,— товушлари, қўй-эчкиларнинг «ме-ме-е» си эшитилади.

Сигиримиз чанг-гўзон орасидан чиқиб, очиқ дарвоза томон бурилди. Жалил сигирни тут дарахтига боғлади. Мен бузоқни ушлаб турибман. Утинхонага хурма олгани кирган онам ёқа ушлаб ташқарига отилиб чиқдилар:

— Иби ўлай, жин-пин борми бу ерда?

Учоқ бошида қотирма қотираётган Ҳожатмома қўлидаги чилимни ўчоққа суяб қўйиб, секин юриб келди:

— Ҳа, болам. Нима гап?

Онам саватнинг ёнига ишора қилдилар:

— Ана, уни қаранг!

Ҳожатмома сават атрофида ўрмалаб юрган халтани кўриб:

— Епирай! Ё товба, қудратингдан,— деганча ёқа ушлаб, кўзлари катталашиб қотиб қолди. Онам чироқни ёқиб келдилар. Бу пайт тошбақалардан биттаси халтадан чиқиб, эшик томон ўрмалаб келаётган эди. Уни кўриб, онам менга олайиб қарадилар.

— Сен тинмагурларнинг ишларингдур бу?!

Мен ҳам, Жалил ҳам бошимизни эгиб, жим турдик.— Онам сут соғаяптилар. Мен ўтинхона эшигидан кўз узолмайман. Онам ўтинхонага кириб, сутни сават остидаги икки сопол товоққа ағдардилар. Оёқ остида ўрмалаб юрган тошбақани тепиб, Жалилга:

— Нимага келтирдинглар? Элтиб ташла бу сабилларни бирор жар-парга,— дедилар.

— Гита холага берақолай...

— Нима қилади?!

— Ейди...

— Нима?!— онамнинг кўзлари ёниб, Жалилга тикилиб қолдилар. Жалил «сир»нинг ошкор бўлганидан қўрқиб, бошини эгиб турди.— Иккинчи марта Исҳоқ ҳам, ўзи ҳам оёқ босмасин бу ерга. Ҳамма нарсани ҳаром қилишади. Кўтар!..

Жалил халтани елкасига олиб, кўчага чиқиб кетаётганда Ҳожатмома:

— Майли, элтиб берақолсин. Йложсиз-да шўрлик,

нима қилсин энди.— Бир мусулмон эшак гўштини егани ривоятда бор.

Онам билан Ҳожатмоманинг қистови билан топиб келган «бўрдоқи»ларни Гита холаникига олиб кетдик. Исфат қараб турадиган бўлди...

8.

Қишлоғимиз ёз ойларида қайнаб кетади. Ҳовузлар чатнаб, остидаги лойи торс-торс ёрилади. Дарахтларни, деворларни чанг босади. Ўрик остидаги супачада ўтирдик.

— Жалилвой?

— Ҳа.

— Исфатни айтиб келайми, бирор янги ўйин билса ўргатар.

— Ҳе, у ўйинни қаердан билсин, қорнини тўйғазолмай овора-ю. Йўқ, Исфат ҳам зерикиб ўтирган экан. Таклифимизга кўнақолди. Унга бизлар ўйин ўргатадиган бўлдик.

Тупроқдан тепача ясаб, «ҳаммомпиш» ўйнаб, тепачанинг уч ёғидан учов учта тешик очиб ўтирган эдик. Исфат сарғиш киприкларини пирпиратиб, тупроқдан қўлини тортиб олди. Бошимни кўтардим. Калта бўйли, оқ соқоли буғдой ранг юзига ярашган, бошига қийиқча ўраган чол қўлини орқасига қўйиб бизларга тикилиб турарди. Танидим. Қўшни қишлоқлик Ҳалимбобо, молхонага қоровул. Яхши табиб ҳам дейишади. Қишлоғига бизнинг кўчадан қатнайди. Қўлларимнинг чангини қоқиб, ўрнимдан турдим:

— Ассалом алайкум.

— Баракалла, баракалла, Содиқбой, катта йигит бўлиб қолибсан-ку, бўтам.— У тупроққа ботиб турган оёғимдан тортиб, сочлари ўсган бошимгача тикилиб чиқди. Сўнг Жалилга, қўрқиб, бошини ердан кўтармай ўтирган Исфатга қаради:

— Сизларга бир саволим бор, айтайми. Шу тупроқпишнинг нима фойдаси бор?

— Ҳа, ана, айтолмадинг биттанг ҳам. Онанг колхозда ишлайди. Тоғаннинг топгани ичишдан ортмайди, бир мажруҳ одам. Икковинг ҳам кап-катта бўлиб қолибсан. Илгари пайт бўлса хотин олиб беришарди. Ана, ариқнинг наригинасида ғарамзор, шўразор бор. Ҳар кун икки боғдан ўриб келсаларинг ҳам дунёнинг ўтини бўлади. Қишда ёқасизлар, ортганини сотасизлар. Бир эшак ўтин ҳозир ўттиз-қирқ сўм.

— Аравача, арқон топамизу, эшак йўқ-да, бобо,— Жалил ҳам ўрнидан турди.

— Мана, мани эшагимни олиб боринглар. Кечгача бекор туради бари бир. Дарахтларда қуриб қолган мевачева бўлса теринглар. Тутмайиз, олмақоқи, туршак. Қишда сандалда ўтириб, ейсизлар. Қоринларингни тешмайди. Онанг шўрлик бир ўзи кеча-кундуз ишласин-да, у топганини еб тупроқпиш ўйнашга уялмайсанларми? Ҳа?!

Шу кундан бошлаб ўтинкашлик ташвиши ҳам бошга тушди. Отажон, тезроқ келинг. Ҳалимбобо тўғри айтди, онажонимга қийин, жуда қийин.

Бир бурдадан қотирма едик. Қорин тўймади.

Кўрпачаларни тўшаб, супада чўзилиб ётдик. Уйқу келмайди. Дарвоза гичирлаб очилди. Қўлтиқтаёқнинг тўқ-тўқи эшитилди. Тоғам келди. Қўлтиқтаёғини деворга суяб қўйди. Лўк-лўк сакраб, кўрпачага келиб ўтирди. Ҳожатмома қуруқ дастурхонни ёзди. Онам офтобадан тоғамнинг қўлига сув қўйди. Сочикқа артиниб, оёғини остига босиб ўтирди. Ҳожатмома дастурхоннинг қуруқлигидан уялдими, онамдан сўради:

— Болам, бу Исҳоқни онаси ёшми, қарими? Бугун кўрдим. Боғдан ўтин тераётган экан. Еш десам афтингори буришган. Кекса десам қўлида ёш гўдаги бор.

— Уруш тамом қилган уни ҳам, уруш,— деди тоға қўлидаги пиёлани кампирга узатиб.— Ҳалиям жони қаттиқ экан, чидаб келаяпти. У кўтарган азобларни филга ортса ҳам бели майишиб қоларди. Чойхонада айтиб бе-

ришди. Фашистлар Красуха қишлоғини қирқ учинчи йилда ёқиб юборишган. Чол-ғудаклари, мол-ҳоли, уй-боғлари билан бирга. Бутун бир қишлоқ ном-нишонсиз йўқолган...

Эрталаб кўзимни очсам, Ҳожатмома ва онамнинг жойлари йиғиштириб қўйилган. Иссиқ кўрпадан чиққим келмай, бошимни боғ томонга бурдим. Шамол дарахтлар шоҳини силкитиб, қизил, сарғиш япроқларни юлиб-юлқилаб тўкапти. Супа пастиди сигир гўнглари титиб юрган товуқлар қу-қулашиб, чигирткани қувиб кетишди.

— Тур, турақол болам, эринчоқ бўлма,— онам сават остидаги сопол товоқда турган сутнинг қаймоғини сузиб олиб, машрапага ағдардилар. Урнига хурмадаги сутни солиб қўйдилар.

Ҳовузда ювиниб юз-қўлимни этагимга артдим-да, сигирни подага ҳайдаб кетдим. Кўйлақда совуқ қота бошладим. Бўйин ва қўлларимдаги сарғиш туклар тикка бўлиб, лабларим қалтирайди. Кўчанинг билқиллаган тупроғи панжаларимни музлатади. Болалар подахона ёнидаги офтобрўя девор қошида тизилиб, исинишяпти.

Физиллаб уйга чопдим. Дарвозахонада бригадирга дуч келдим. У юришга мажоли йўқ қарияларнинг уйига ҳар кун шомда аравада кўрак келтириб берарди. Ҳожатмома чувиган пахталарни олиб кетаётган экан.

— Содиқжон,— деди аравани йўлга буриб, шотига сакраб ўтираркан.— Кечқурун чойхонага Жалил билан бор. Лекса бўлади.

— Кино-чи?

— Унисини билмадим. Мотор ишласа қўйишар...

Қуёш ботиб, ариқларнинг ичи, дарахтлар остига қоронғилик чўка бошлади. Қишлоқ йўлидан Жалил билан боряпмиз. Икковимиз ҳам оёқяланг, ёқаси очиқ бўз кўйлақ, узун иштонда, қўлтиғимизда китоб. Йўл четларидаги ўтлар қорайиб қуриган. Бош кўсаклар шамолда шиғирлайди. Юлғин, шўра, ғўза ва бошқа ўсимликларнинг тахир ҳиди димоққа урилади.

Чойхона олдида мотор кўринмади. Дерорга оқ латта тutilмаган. Демак кино бўлмайди. Уйга қайтмоқчи бўлдик. Лекин уйда лампа бўлган билан, керосин қолмаган. Чойхона пештоқига «Пахта фронт учун керак!» деган шиор ёзилган. Ичкарига кирдик.

— Саломалайкум.

Чордона қуриб кўсак чувишаётган чоллар бошларини кўтариб бизга қарашди.

— Ваалайкум. Баракалла, баракалла.

Уларнинг ёнига бориб ўтирдик. Чойхоначи қарияларнинг олдига чегаланган катта оқ чойнак, иккита пиёла келтириб қўйди. Лектор кўринмайди.

Чоллар кўсак чувиб, чой хўплаб, гурунглашади. Жалил билан мен уларнинг кўзини шамғалат қилиб, ён томонимизда очиқ турган китобга қараймиз, дарс тайёрлаймиз. Ориқ, чўққи соқол чол орқасига эгилиб, оғзидаги носни туфлади. Лабларини кафти билан артаётиб, бизларга кўзи тушди:

— Кўп ўқима, миянг ачийди.

Бир оёғи чўлоқ, қора мўйловли чойхоначи чолларнинг олдига чойнак келтириб қўйиб, менга қараб кўзини қисди:

— Кўпроқ ўқийвер. Мияларинг тўлади.

Севиниб китобга қарайман. Лекин миямга ҳеч нарса кирмайди. Чолларнинг минғир-минғири ҳалақат беради:

— Солиқлар ҳам кўпайиб кетди-да. Гўшт, сут, галла, мева, доривор ўсимлик дейди. Суғурта солиқ, заём оласан деб тиқилинч қилади. Билмадим қаергача борамиз бу аҳволда.

— Ҳа, мулло Олим, бандаси бошига тушганини кўради. Жангда ўғилларимиз жон олиб, жон бериб ётибди. Ушаларга керак-да. Нонсиз, кийимсиз қандай олишади улар. Тирик экансиз шу ташвишлар бор. Оёғингизни узатиб, кўзингиз юмилганидан кейин ҳаммасидан қутуласиз бир йўла.

Бу сўз мулло Олимга қаттиқ ботди. У чопонининг этагини тиззаси остига қистириб, қизишиб гапира бошлади:

— Риқси ака, сиз мендан саккиз ёш каттасиз-а? Ийлингиз илон эди шекилли-а?

— Э, ҳозир ёшга қарайдиган чоғми, мулло. Қирчил-лама йигитлар нов-ниҳолдай ўққа учиб кетяпти-ю.

Шу пайт чойхона деворидаги миҳга илинган радио-карнайнинг томоғи қириллади. Чоллардан бирови қўлини қулоғининг орқасига тутиб, бўйинини карнайга чўзди. Жалилдан сўради:

— Болам, яхши қулоқ сол-чи, нима деяпти?

Жалил ўрнидан туриб, дикторнинг хириллаган товушини тинглади:

— Аскарларимиз қайси бир қишлоқми-шаҳарними озод қилишибди.

— Ҳа, барака топишсин,— деди чол мамнун бўлиб.— Йигитнинг оти тойса ўлгани. Жувонмарг ўлгир Гитлерни ҳам оти тойди, энди. Ялчимагурнинг куни битяпти.

Ташқарида оёқ товушлари эшитилди. Хотин-қизлар, чоллар киришди. Аёллар алоҳида давра қуриб кўрак чувиша бошлади. Орадан бир оз вақт ўтгач раис, семиз бухгалтер, сариқ теридан калта пальто кийган лектор кириб тўрдаги янгироқ гилам тўшалган чорпояда ўтиришди. Чойхоначи уларнинг олдига бутун чойнак, иккита пиёла, патнисда битта нон келтириб қўйди. Чироқни ҳам ўша каравотга элтиб, пилигини кўтарди. Раис чойни қайтарди. Лектор шапкасини олиб, тепакал бошини силаб, йўталди. Фронтдаги аҳвол, ёрдамни кучайтириш, тун-кун ишлаш кераклиги ҳақида анча гапирди.

Жуда кўп нарсани билар экан. Кўп шаҳарларнинг отини айтди. Ўзбек йигитларининг қаҳрамонликлари ҳақида гапирди. Балки ана шу қаҳрамонлар орасида менинг отам ҳам бордир.

Кузнинг охирида бирдан қора совуқ босланди. Яланғоч дарахтлар, томлар, йўл четларидаги шўраларни оппоқ қиров қоплаган.

Мақтабдан қайтиб, Гита хола эски наमतдан тикиб, остига тахта қоқиб берган ботинкани чиқариб, пойгакка қўйдим.

— Тезроқ кел, Содиқжон, исиниб эл,— деди Ҳожатмома. Сандалга бориб ўтирдим. Мома нонсандиқдан бир ҳовуч туршак билан қайнатилган қизил лавлагини сандал устига келтириб қўйди.

Ҳожатмома кун бўйи овқат емас, сув ичар, чилим чекарди. Қовоқлари шишиб, кўкара бослаган. Юзи қорайиб, яноқ суяклари бўртган. Йўталганида бўйнидаги томирлар шишиб, нафаси ичига тушиб кетади.

— Тамом, адо бўляпман. Мендан тез орада қутуласизлар, болам.

— Ундай деманг-э, мома, — сандалда оёқларини иситиб ётган Жалил бошини кўтарди.— Ҳали...

— Э, ҳалиси қолдимми. Нима керак энди менга бу дунёда судралиб юриш...

Мома юраги тўлиб, яна чилимга ёпишади. «Қурр-қурр» тортади. Аччиқ тутундан менинг кўзларим ёшлашиб, йўтал тутади. Жалил энги билан оғиз-бурнини бекитади:

— Нимага мунча чекасиз, мома. Қорин тўярмиди тутундан?

— Бобонг ҳам, тоғанг ҳам кашанда хотинни кўрса жини кўзгарди. Нима қилай?!— Ҳожатмома ўғлига аза очгани билан, барибир ундан умид уза олмас эди.— Тоғанг келиб қолса чилимимни яшириб қўяман.

— Олинглар, лавлагидан енглар. Онанг кеч келса керак. Соғувчилардан бир-иккитасининг тоби қочиб қолибди.

Юмшоқ, ширин лавлагини кесиб-кесиб роса едик.

Тўйиш ўрнига оғзим сув очиб, кўнглим айнади. Жалил ҳам оч қолди шекилли, Ҳожатмомадан нон сўради.

— Ҳеч йўқ, болагинам.

Жалил сандалга оёғини узатиб, чўзилиб ётди.

Менинг на ўтиргим, на ётгим келади:

— Қани ҳозир иккита уй нон, серёғ шўрва бўлса.

Нонни бўктириб есанг.

Ҳожатмома менга термулиб ўтирибди:

— Бўлади, ҳали бўлади, болагинам.

— Ҳолвойтар бўлса ҳам майлийди,— дейман.— Кичик қошиқча билан товоқнинг бир томонидан...

Жалил чидай олмади. Кўрпа остидан қичқирди:

— Бўлди, бўлди қил-э, мичков! Бунча нарсани қандай ейсан!?

— Ейман, бўлса ҳаммасини ердим.

Ташқаридан шамолнинг увиллагани эшитилади. Бир дарахтнинг шохи шақирлаб ёрилади.

— Ухланглар, ана шамол нуқра шамширини кўтариб, чопиб юрибди.

— Мома, эртак айтиб беринг,— эланаман.

— Қаердан оламан эртакни, қўзим?

— Оғзиздан,— дейман.

— Эртак била қорин тўярмиди,— пўнгиллайди Жалил. Қорин сўзини эшитиб, ичакларим яна тортила бошлади:

— Нима қиламиз бўлмаса?

— Топдим,— деди Жалил.— Ҳозир шаҳарда ўтин, таппи роса пул-да. Сотиб, нон, дафтар олиб келамиз.

Совуқ. Эрталаб эшик зулфинини ушловдим, панжаларим ёпишди. Кўз ёшланиб, изғирин қулоқ, бурунларни кесиб кетадигандай. Ҳалимбобо эшагини келтириб берди. Чолнинг ҳам соқол-мўйловларида «сумалак»чалар осилиб турибди:

— Эҳтиёт бўлинглар. Йўллар тойғоқ.

Узун арқонга шўра, пилла қуртидан қолган тут шох-

шаббаларини боғлаб, эшакка ортдик. Утиннинг устига таппилик қопни қўйдик.

Жалил олдинда, эшакнинг нўхтасидан етаклаб кетяпти. Мен орқадан халачўп билан уриб боряпман:

— Их, их-эй!

Орқамиздан Ҳожатмома дарвозагача чиқди.

— Сочларингни ҳам олдириб келинглар. Алвастидай бўлиб кетибсанлар.

Мен тезроқ шаҳарга бориш, ўтинни сотиб, нон олиш учун эшакни ураман:

— Их, их, их-эй сабил!

Излаб ўтин бозорни ҳам топдик. Утин сотувчилар анчагина экан. Тезроқ харидор чиқса, деймиз. Бозорда одам сийрак. Утинни бир аёл олиб кетди. Энди таппини сотиш керак.

Қора сатиндан серпахта чопон кийиб, енгини — енгига тиқиб олган ориққина, паст бўйли чол бир қоп таппини икки юз сўмга олди.

— Қандай кўтариб кетаман? Эшагингда элтиб бер,— деди.

Жалил кўнмади:

— Жа чарчаган. Ҳали қишлоққа қайтиб кетишимиз керак. Кеч қоламиз.

— Яна ўттиз сўм қўшиб бераман.

— Йўқ.

— Ҳа, майли, яна эллик сўм олақол.

Жалил, нима қилдик, дегандек менга қаради. Чолнинг қўлидаги эллик сўмлик кўзимга иссиқ кўринди. Имладим.

— Майли,— кўнди Жалил.

Тор ҳовлининг бурчагидаги қоронғи ўтинхонага қопни бўшатдик. Энди пулни беради, деб турганимизда чол энгашиб, таппиларни титкилаб кўрди. Қаддини ростлаб, Жалилга қаради:

— О бачча, уялмайсанми оппоқ соқолли бобонг тенги мўйсафидни алдашга?

— Нима бўлди, бобо?

— Нима бўлдиймиш? Қара, остидагилари майда, эзилган, қуртлаган, ҳўллари ҳам бор экан. Қопни устига катта-катта қуруғини териб қўйган экансан-да!

— Ҳаммаси бир хил эди-ку. Узоқ йўлда эзилган-дир-да.

— Ҳа, эзилган! Мен шу ахлатга пул тўлайманми, ҳали? Кўтар, олиб кет.— Чол тескари ўгирилиб қовоғини уйди.

Нима қилдик энди? Шунча таппини яна қопга жойлаб, эшакка ортиб, бозорга бориб юрамизми? Чол, оғилхонамни тозалаб бер, деб ушлаб қолмаса ҳали. Шу пайт таппиларни текин ташлаб қочишга ҳам рези эдик.

Бизларнинг ўйланиб турганимизни сезган чол:

— Ма, ол, жўна!— деди. Жалил пулни санамасданоқ олди. Мен бўш қопни кўтардим. Чол яна фикридан қайғмасин деб, югуриб кўчага чиқдик. Мен эшакка миндим. Жалил орқада пул санаб келяпти:

— Содиқ, роса бошлапти чол. Юз эллик берибди...

— Ўзи таппиларимиз ёмон экан-да,— дедим.

— Йўқ,— деди Жалил.— Чол бизларни алдади. Болаб алдади.

Эшакни етаклаб бозорга кирдик.

Эски шинел кийган, узун бўйли сартарош бошимга совуқ сув томизиб, катта кафтлари билан сочимни гижимлаб уқалади. Сўнг устарани девордаги миҳга осиглиқ турган эски қайишга ширт-ширт суртиб, қиртиллатиб соч қира бошлади. Совуқданми, қўллари қалтираб, бошимнинг икки-уч жойини кесди. Кўзимдан ёш чиқиб кетди. Жазиллатиб йод суртди.

— Хафа бўлмайсан, жиян,— деди уялгандек.— Қўл қовушмаяпти.

Ёнидаги сартарошнинг кўзи менинг ёшли кўзимга тушди:

— Ҳа, у киши яқинда келди урушдан. Милтиқ ушлаган қўл паккига кўникмаган,— деди.

— Тур. Бошингни юв, жиян, кир бўлиб кетибди,— деди. Сўнг Жалилга ўгирилди:

— Утир.

— Азобдан қутулганимга суюниб, югуриб ташқарига чиқдим. Жалилни кутдим. У ҳам анча вақтдан кейин кўз милклари қизариб чиқди.

— Қишлоққа қайтамиз,— деди Жалил. Мен тихирлик қилдим:

— Қорним ёмон очди. Юролмайман.

— Юрмайсан. Эшакка миниб кетамиз.

— Бирор нарса олиб ейлик.

Жалил ошқовоқли учта манти олди. Устига ёғ суртилиб қизил қалампир сепилган. Жалил пулни тўлагулча мен биттасини едим. Биттасини иккига бўлиб, ярмини Жалилга қўйдим. Жалил мантини емоқчи бўлиб энди оғиз очаётганида жулдур кийимли, эски қулоқчин кийган, оёқяланг болами, қизчами тўсатдан чанг солиб, орқасига қарамай қочди. Жалил оғзи очилиб, унинг орқасидан анграйиб қолди. Ютинди. Бурун катаклари керилиб, кўзларидан ёш сизиб чиқди.

— Кетдик,— у юзини тескари ўгириб, эшакни етаклади. Мен мантининг ёқимли ҳидидан узоқлашишни истамай, ноилж унинг орқасидан юрдим.

10.

Ҳар ҳолда ўтинчилик яхши экан. Сочимизни олдирдик. Пулимиз бор. Чол йўл-йўриқ кўрсатмаганида тупроқ ўйнаб юрардик. Энди дафтар, китоб сотиб олсак ҳам бўлади. Ҳатто пул тўплаб, қўй сотиб олишимиз мумкин. Қўйимиз бўлгани яхши. Отам келганида сўямиз.

Бу фикрим Жалилга ҳам маъқул тушди. Ҳатто отаси келганида уйда қўй сўйилмаганига ачинди.

Бир-биримизнинг гапимизни маъқуллаб қишлоққа хурсанд қайтдик...

Бугун қишлоққа «зўр эшон» келмоқчи. Шу сабабли Жалил билан мен кечгача уйни иситиб қўйишимиз ке-

рак. Манқалда ўт ёқаяпмиз. Уйни тутун босиб кетган.

Ташқарида оёқ шарпалари эшитилди. Югуриб чиқдик. Хотинлар келишаётган экан. Қоронғи. Қаттиқ шамол эсяпти.

Аёллар иссиқ уйга кириб, айримлари камзуллари ечишди.

— Ургилиб кетай Жалилвой, Содиқвойдан. Ҳаммом қилиб қўйибди-я.

Кампирлар сандалга оёқларини тикиб ўтиришди. Жу-вонлар манқал атрофида давра қуришди.

«Эшон пойгакда яп-янги калишларини ечиб, махси билан сандал тўридаги тўрт қават кўрпачада ўтирдилар. Эгниларида жундан тўқилган жигар ранг чакмон. Бошларида оқ салла. Чап қўлларининг бармоқлари билан тасбеҳни айлантириб туриб, ўнг қўллари билан Ҳожатмома узатган пиёлани олиб, чойни ҳўпларканлар:

— Ит қопмаган болалардан борми?— сўрадилар эшон.

— Мен, мени қопмаган ит,— Жалил эшоннинг олди-га бориб, чўкка тушиб ўтирди.

Эшон Жалилнинг бош бармоғидаги тирноқни бинафша қалам билан бўяб пол очтираётган кампирнинг ўғлини сўради:

— Қара, Имом тоғанни кўраяпсанми?

— Йўқ, йўқ. Имом тоғам кўринмаяпти,— деди Жалил.

Кампирнинг лаблари пирпираб, кўзлари ёшдан хираланиб кетди:

— Яхшироқ қара болам, яхшироқ...

— Ҳеч нарса кўринмаяптими?— сўради эшон.

— Йўқ. Кўринмаяпти.

— Бас, бўлди,— деди эшон.— Сени ёшлигингда ит қопган. Эсингдан чиқиб кетгандир.

Навбат менга келди. Бўялган тирноғимга шу тикиламан, шу қарайман, қани энди бирон кимса кўринса.

— Кўриняптими?

— Йўқ.

Шу пайт эшик очилди. Исғат кириб, пойгакда ўтирди.

— Сени ҳам ит қопгандир,— деди эшон.

— Йўқ,— дедим.

Онам ҳам:

— Қопгани йўқ,— дедилар.

— Бўлмаса нега кўринмайди,— деди эшон пойгакда ўтирган Исғатга ҳўмрайиб.— У ким?

— Яҳудий бола. Исҳоқжон,— дедилар онам.

— Ҳа,— деди эшон,— ана ўша гайридин келгани учун пол бузилган. Тур кет!

Исғат қочиб кетди. Менинг жаҳлим чиқди:

— Ёлгон. Алдоқчийкансиз! Жалилвой кўраётганда Исғат йўқ эди-ку. Кўринмовди. Ёлгончи,— дедим.

— Эшонга шак келтирма,— онам кўлимдан қаттиқ тортиб, қулоғимга пичирладилар.— Инс-жинслари ғазабланиб, оғзи-бурнингни қийшиқ, қўл-оёғингни шол қилиб қўяди. Баъзи болалар дудуқланиб ҳам қолади.

— Ма-а-айли,— дедим.

— Иби ман ўлай — онам ҳовлиқиб ёқаларини ушладилар.— Сочларим ёйилсин, тилинг...

— Қўрқманг,— дедим кулиб,— ҳазиллашдим.

— Ҳа, ҳазилинг бор бўлсин. Юр, бирон касофат кўрмай кетиб олайлик.

Шундай қилиб «ариқдаги сувни тескари оқизадиган», «нафаси зўр» эшон ҳам менга отамни бир марта, фақат бир мартагина ҳам кўрсата олмади.

Тоғам пайшанба кунлари ишга бормас, эрталаб уйдан чиқиб кетиб, тушдан кейин чарчаб, жаҳлдор бўлиб қайтарди. Ҳеч ким билан гаплашмас, кўрпачада чалқанча ётиб, ичида бировларни гўлдираб сўкарди. Орадан икки-уч кун ўтиб бир-оз тинчланар, пайшанба дегунча яна ўша аҳвол...

Бир кун онам билан Ҳожатмоманинг суҳбатини эшитиб қолдим.

— Бир ўзи зерикяпти,— деди кампир.— Бирон бева-

бечорани топиб, бошини жуфтлаб қўйиш керак. Тинчланади.

— Йўқ,— дедилар онам. Товушларини пасайтириб, мен томонга кўз қирини ташлаб.— Дарди бор ичида, бошқа.

— Ҳа-а,— кампир қўлига чилимни олиб, найдан курр-курр сўрди.— Ҳали ичиб, тажанг бўлиши шундан де... Э худойим, бир оёғи, саккиз панжасини ташлаб келгани етмасмиди. Энди уни яна дийдасини куйдириб нима қилишаркан-а...

II.

Қора қарғалар узоқ элларга учиб кетишди. Ариқ ёқаларини, далаларни яшил майсалар қоплади. Жангаллик қирғоғидаги бодом гуллади.

Қўнғир тоғи устидан юзлари қизарган қуёш мўралади. Этак-этак шуълалари дарёга тўкилди. Қирғоқдаги қамишлар орасида сувтароқ ёниб-ёниб сайрайди. Шамол унинг маъюс, ғамгин товушини олис-олисларга учуриб кетди: «Йиғлаяптими?»— юрагим увишиб кетди.

— Жаҳилвой, қушлар ҳам йиғлайдими?

— Билмадим. Мен исмалоқ териб, сигирни боқиб тураман. Сен идорага бориб, хат бўлса слиб кел.

Идорадан хатларни олиб, тоғамнинг дўконига кирдим. Димоғимга тамаки, тузланган помидор ҳиди урилди. Тоғам шинелли бир киши билан гаплашиб ўтирган экан. Олдиларида бир шиша ароқ, кардон-қоғоз устида тузланган помидор, карам, бодринг. Мени кўриб жим бўлишди.

— Жамолнинг ўғли Содиқвой ана шу,— деди тоғам.— Баққа ке.

Яқинроқ бориб, салом бердим. Бу менинг сочимни олган ўша сартарош эди. Танидим. У мени эслолмади. Бармоқлари узун, катта қўлини елкамга қўйганида, сочимни олаётгандек сескандим. Сочларимни силади:

— Баракалло, жиян. Катта йигит экан-ку.

— Ха,— деди тоғам.— Дастёр бўлиб қолишган.

— Ма,— тоғам битта бодринг берди.— Бор энди.

Ташқарига чиқдим. Кўнглим хира тортиб, юрагимга бир ғам чўккандай бўлди: «Жамолнинг ўғли ана шу...» Демак мен ҳақда ёки отам ҳақида гаплашиб ўтиришган экан-да...

Бир коса буғдойни Жалил билан қўшнилари билан ёрғу-чоғида тортиб келдик. Онам унни эламасдан исмалоқ сомса қилдилар. Едик.

— Худога шукур — деди Ҳожатмома қўлларини сочиққа артиб, дастурхонга фотиҳа ўқиркан.— Оғзимиз кўкка ҳам тегди.

Тоғамга бешта исмалоқ сомса қолди. Онам:

— Акам келмаяптилар,— деб унинг устига ликочани бостириб қўйдилар.

Бизларнинг қорнимиз тўймаганини сезган Ҳожатмома:

— Тунуқой қизим, буларга яна биттадан бер, есин,— дедилар.— Исмалоқ қувват дори. Қишда сандалда ўтиравериб баданда ўрнашиб олган ғуборларни чиқариб юборади. Ҳализамон тут ҳам пишиб қолади. Қонларинг-ни ҳам тозалаб оласанлар...

Қош қорайди ҳам тоғамдан дарак йўқ. Кутдик. Бир вақт Нодир бақалоқ келиб қолди:

— Мен детдомдан келаётувдим, тоғанг магазин олдида ётибди, кўрдим,— деди.

Онам, Жалил, мен югурдик. Қўлтиқтаёғининг биттаси зинада, биттаси дўконга суяб қўйилган. Қулоқчини ҳовуз бўйидаги ўтлар орасида. Чойхоначи билан омбор мудири уни Ҳалимбобонинг эшагига ортишди. Уйга олиб келдик. Кўтариб кириб, бурчакка ётқизишди.

— Одам ҳам шундай ичадими?!— деди омборчи қўлини офтобада ювиб, сочиққа артаркан.— Мажруҳ бўлса. Бирор ерда ухлаб-негиб қолса, ё худо кўрсатмасин, ҳовузми — қудуқ ёнида...

— Эй,— деди чойхоначи раҳми келиб,— дийдаси куйган-да, дийдаси. Одам гоҳо тутаб кетади, жондан тўйиб тутаб...

Улар кетишди. Онам, Жалил, мен тоғамни оёқ-қўлидан тортиб судраб кўрпачага ётқиздик. Бошини шолга қўйиб, ухлаб қолди. Ҳар замонда уйқу аралаш сўкиниб кўяди. Ичи ёниб кетаётгандек қўл-оёғи қалтираб, пешанаси тиришади.

— Йўқ, йўқ, йўққ!— деб бақирди тоғам.— Улмаган! Улмаган,— муштини деворга зарб билан уриб олди. Қараб турибман. Урнидан туриб кетди. Бизларга ўқрайиб, мушт тугиб, бошини кўтараётганда яна гуп этиб ётиб қолди. Мен кўрқиб, эшик олдига қочиб бордим. Онам ёқаларини ушладилар:

— Нима бўлди ўзи сизга, ака?!

Тоғам деворга ўтирилиб ётди. Яна тишлари гижирлади.

Анча пайтгача ухлолмадим. Бир вақт куйган нарсанинг ҳиди келди. Кўзимни очиб, бошимни секин кўтардим. Тоғамнинг ёнида тамаки халтача тутаб турибди. Телпак ва шолдан бурқсиб тутун чиқаяпти. Онамни туртидим. Уринларидан сапчиб турдилар:

— Иби, ўлай, уй ёняптими? Тур, қоч тезроқ!

Онамнинг шовқинига тоғам уйғонди. Папиросини эзғалаб пойгакка отди. Шинелининг этагини шолга сўртиб ўчирди. Бошини эгиб, маъюс ўтирди.

— Бу нима қилганингиз. Уй куйяпти-ку!— Онам кўзани келтириб, шолга, тоғамнинг шинелига, телпакка сув сепдилар. Уйни буг, тутун, тамакининг аччиқ ҳиди қоплаб олди. Жалил билан Ҳожатмома ҳам уйғонди.

— Уйқу майли-я,— деди тоғам бутунлай хушёр ҳолда, вазминлик билан,— хону-монимиз куйди, сингил, хону-монимиз. Бугун дўконга Жамолни жангда ўз кўзи билан кўрган бир аскар келувди. Содиқжон етим бўлиб қолибди...

Онам икки қўли билан оғзини беркитиб, эшикка отил-

ди. Мен тилим танглаймга ёпишиб, пойгакда михланиб қолдим. Жалил нима воқеа бўлганидан беҳабар, бир менга, бир йиғлаётган отасига, бир деворга суяниб ҳушидан кетган Ҳожатмомага, бир икки тавақаси очиқ эшикка тикиларди. Ташқаридан олапарнинг гиншигани эшитилди.

Эрталаб онам бошларига оқ дока рўмол ўраб, фермага кетдилар.

Менинг эса умидим чил-парчин бўлган, қўлим ҳеч ишга бормас, қулоқларим уйдагиларнинг фарёидан қар бўлиб қолганди.

Кўзимга ҳеч нарса кўринмайди. Отамнинг ўлганига сира-сира ишонгим келмайди. Йўқ, дейман. Отам тирик. Ўзим фронтга бориб, у кишини излаб топаман. Жалил бормасаям майли. Ўзим бораман. Отам ўлмаган. Отам қаҳрамон. Ахир Жалил ҳам отанг тирик дейди-ку...

12.

Ҳовуз бўйидаги толлар соясида ўйнаб ўтирувдик. Дарвоза очилиб икки хотин кириб келди. Олапар югуриб бориб уларнинг йўлини тўсди:

— Ав-авв-ҳов-ҳов-ҳов.

— Кет, кет-э — маҳси-кавушини чанг босган, узун чит кўйлак кийган, бошига эски ғижим рўмол ўраган ориқ хотин кенг енгларини силкитиб, Олапарга пўписа қилди. Ит йўлдан кетмагач бизларга қаради:

— О, отинг нима? Қарасанг-чи итинга!

Жалил Олапарнинг бўйнидан ушлаб, тиззаси билан бошини ерга босиб турди. Икки хотин ўй томонга ўтиб кетишди. Мен супага бориб ўтирдим. Онам меҳмонларга кўрпача тўшаб, дастурхон ёздилар. Иккита қотирма, пиёлада тут шинни олиб қўйдилар. Чой қилдилар. Пиёла даврани бир-икки айлангач, ориқ хотин сўз бошлади:

— Бизлар «гўнг меҳмон» бўлиб келувдик,

Онамнинг қулоқлари, яноқлари қизарди. Уялиб, дастурхонга қарадилар. Семиз хотин ўтирган жойида бир тўлғонди:

— Тақдир экан. Киши пешанасига ёзилганини кўради. Бўлди. Ҳа, кутиш ҳам эви билан. Токайгача юрасиз. Бўриной бадавлат, тагли-тугли одам. Бир оз қари бўлса ҳам ҳали бақувват. Қишлоқни каттадан-кичиги ҳурмат қилади. Болангизнинг бошини силайди. Сизга ҳам соя-бон бўлади.

Онам жим ўтирдилар. Менинг супадалигимни кўрган Ҳожатмома ёнига чақирди:

— Содиқжон, баққа кел болам,— бир бурда қотирмани шиннига ботириб, меҳмонлар келтирган ёнғоқдан иккита олиб берди.— Ма. Энди чоп, ўйна. Ҳув анави тепага чиқиб тоғанни бир чақир. Ҳали ҳам келмаяпти. Нораства гўдакларнинг гуноҳи бўлмайди. Худованди-карим уларнинг оҳини эшитади. Зора қулоғига етса.

— Отамни ҳам чақирайми?

Хотинлар ялт этиб менга қарашди. Онамнинг ранглари ўчди. Ҳожатмома энтикди:

— Майли, чоп.

Жалил супада турган экан. Битта ёнғоқни унга бердим.

Жалил билан тепаликка қараб чопдик. Момонинг гапи менга жуда ёқди. Худо менинг оҳимни эшитса, қандай яхши. Гуноҳим бўлмаса, унда отам ҳам ўлмагандир. Қани эди момонинг гаплари рост чиқса.

Тепага чиқдик. Ҳеч ким кўринмайди. Пастда ариқ оқаяпти.

— Юр,— деди Жалил,— чўмиламиз.— Унга эргашдим.

Таним мисдай қизиб кетган экан. Ариқ суви жуда шуш ёқди. Бир-икки шўнғиб чиқдим. Шўрага илиб қўйган кўйлагимни олаётганда Нодир-бақалоқ келиб қолди. Унинг отаси дом-дараксиз кетган. Онаси уйда касал ётибди, Қариндошлари Нодирни етимхонага беришган.

Яп-янги кўйлақлар кийиб юради. Юзлари қизил. Ҳафтада бир марта уйига келиб-кетади. Мен унинг чўнтакли шими, мис тугмали кул ранг кўйлагига ҳавасим келиб тикилдим. Кийинаётганимда энгимда турган расм тупроққа тушди. Нодир чаққон энгашиб олди.

— Бу ким?

— Отам,— дедим секин. Узим билан ўзим бўлиб, расмни кейинги пайтда унутиб юборибман. Лекин энгимда донм олиб юраман.

— Отанг?!

— Ҳа.

Кўйлагини кияётган Жалил ҳам секин юриб келиб, бўйнини чўзиб қаради. Нодир бир менга, бир расмга термилди:

— Йўғ-э, ҳеч ўхшамайди-ку отангга.

— Ухшайди, ўхшайди. Отамни ўзгиналари. Сен билмайсан. Келганларида кўрасан.

Нодир гапимни бўлди:

— Йўғ-э, кўзи кўк-ку?

— Кўзлари расмга шундай тушган. Бер, бер!

— Йўқ. Бу отанг эмас. Бу командир. Отанг ўлган-ку.

— Чин, чин. Улай агар. Нон урсин. Бер. Сани отанг ўлган. Бер!

— Бермайман, бермайман. Уқитувчингга кўрсатаман,— деб бақалоқ қочиб кетди. Орқасидан югурдим. Ётолмадим. Ҳўнграб ййғлайвердим.

— Тур, кетдик,— деди Жалил мени юпатиб.— Ҳали ўзим унинг бир адабини бериб кўяй!

Меҳмонлар ҳали ҳам кетишмаган экан. Супага чиққанимизда ичкаридан ориқ аёлнинг товуши эшитилди.

— Бўривойга, ош пишди, тайёргарлигингни кўравер, дейман-да энди.

— Йўғ-э,— онам бошларини эгдилар. Кўзлари ёшга тўлди.— Содиқжоннинг отаси келади. Азаси очилганлардан қанчаси гурсиллаб келяпти-кү.

Келган аёлларни ёмон кўриб қолдим. Югуриб уйга кирдим. Қўлимни мушт қилиб қичқирдим:

— Кетингла, кетингла!

Ориқ аёл қўлимдан ушлаб, бағрига тортди.

— Содиқжон, нима бўлди сенга,— кенг кўйлагининг энгидан хўрозча-холва олиб бериб мени юпатди.

— Қеракмас, кетингла!

Онам кўзларини энглари билан артиб, менга қарадилар:

— Содиқжон, бор, ташқарида ўйна, болам.

Уйдан югуриб чиқиб, эшик орқасида пойлаб ўтирдим. Ҳожатмома, бола-да, тушунмайди,— деди.

Онам аёллардан узр сўрагандай сўз бошладилар:

— Хафа бўлмайсизлар энди. Лекигин... мени хаёлимга ҳам тушгани йўқ. Бугун бўлмаса эрта, эрта бўлмаса индин Содиқжоннинг отаси дарвозадан кулиб кириб келадигандай.

Ориқ аёл дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди:

— Тунуқжон, бизлардан хафа бўлма, синглим,— деди деворга суяб қўйилган ҳассани ёнидаги кампирга олиб бераркан.— Очиқ эшик. Одам бор ерга одам келади-да.

— Иби, нега хафа бўламан, ойижон. Келиб туринглар.

— Ҳа, ўзимизнинг уйимиз, келамиз, синглим, келамиз.

Онам уларни дарвозагача кузатиб бордилар. Мен ҳовуз бўйидаги тол панасида Олапарни бўйнидан қучоқлаб турган эдим. Онам қайтиб уйга киришлари билан «Онамни олиб кетмоқчи бўлган сизларми ҳали», дедим-да:

— Олапар, ол, ол!,— деб бақирдим.

Олапар вовиллаганча «меҳмон»ларнинг орқасидан қувиб кетди.

Душанба куни мактабга бордим. Дарс тамом бўлгандан кейин жилдимни бўйнимга осиб, энди жўнамоқчи бўлаётганимда ўқитувчимиз:

— Жамолов, сан тўхтаб тур,— деди.

Болалар чиқиб кетишди. Жалил эшик олдида мени кутиб турган эди. Уқитувчи унга:

— Эшикни ёпиб қўй,— деди.

Парта олдида дағ-дағ титраб турибман. Уқитувчимиз сумкасидан бақалоқ олиб қочган расмни олиб, ёнимга келди:

— Буни қаердан олдинг?

— Бу, бу... отам,— дедим.

Уқитувчим бошимни силади. Анчагача бағрига босиб турди. Индамай туравердим. Кейин елкамга қўлини қўйиб, тайинлади:

— Уғлим, журналдаги расмларни йиртишни ўрганма. Ма, яшириб қўй. Отанг келганида кўрсатасан.

Уқитувчимиз оғир хўрсинди. Қишлоқда, унинг ҳам эридан қора хат келган дейишади.

Қани энди ўқитувчимизнинг гаплари рост чиқса. Ана ўшанда бақалоққа кўрсатиб қўярдим. Мома ҳам, ўқитувчимиз ҳам келади деди, демак, отам албатта келади. Улар ёлгон гапирмайди.

13.

Бизларга уч қути шпак қурти беришди. Олдин кичик уйдаги сўрига ёйиб, боқдик. Иккинчи уйқудан тургач катта уйни ҳам қуртларга бўшатиб бердик. Тут гарқ пишганда пилла тўртинчи уйқудан турди. Барғни ялмоғиздай ютгани-ютган. Ҳожатмома эланди:

— Боринглар, икки қучоқ барғ кесиб келинглар. Бу сабил ўлиб қолмасин энди. Рўмол-пўмол берса онанг ўрайди. Чит берса сизларга кўйлак қилар.

Жалил билан кочкорт¹, арқонни олиб жўнадик. Кўчада катта тут остида бир тўда болалар ўйнаб ўтиришган экан. Бизларни кўриб Нодир-бақалоқ ўрнидан турди. Қочмоқчи бўлаётганда, болалардан бири:

— Нодир, Содиқдан қўрқасанми?— деди.

¹ Кочкорт — эгри пичоқ.

— Кўрқади, кўрқади!— дейишди болалар.
— Ҳа, бир урсам йиқилади,— деди бақалоқ Жалилга қараб.

— Кўрасан! Бўлмаса Содиқни бир турт-чи.

— Жалилвой аралашмаса туртаман.

— Жалил индамайди. Қани ур-чи.

Қўлимдаги арқонни Жалилга узатдим. У:

— Кўрқма. Бақалоқ пўк,— деб менга далда берди
Бақалоқ секин ёнимга келди. Бир-биримизни туртиб,
сўнг ёқалашиб кетдик.

— Ҳа бақалоқ, бўш келма!

— Кўтар, кўтариб ташла Содиқ! Ол!

«Душманим, энг катта душманим шу! Отанг ўлди деган ҳам шу бақалоқ». Бошимни икки оёғи орасига суқиб, кўтаришим билан бақалоқ бир халта гўшт бўлиб «виққ» этиб елкамдан ерга тушди. Болалар чапак чалиб юборишди. Бақалоқ ўрнидан туриб, менга ўқрайди. Бурнини артиб, тупроқда ётган шапкасини олиб қоқди.

— Отасининг бошини еган шумтака!— деди-да, кўзига айланиб келаётган ёшни болалар кўрмаслиги учун тескари ўгирилди.

— Нима, нима дединг! Қани, яна бир айт!— Жалил Нодирнинг ёнига югуриб бориб, биқинига уч-тўрт муштлади. У икки қўли билан қорнини чангаллаб, ерга ўтириб қолди. Мен югуриб, икки пахсали девордан ошиб, кимсасиз чорвоққа ўтдим. Бўлиқ ўтларга бағримни босиб ётдим: «О художон! Агар чиндан ҳам бўлсанг, менга отамни топиб бер. Бир кун... йўқ, бир ҳафтага топиб бер ҳеч бўлмаса. Қишлоқни айланиб, болалар олдидан бир ўтай. Сўнг... йўқ, йўқ!».

— Содиқжон, юр, кетдик, қуртлар оч қолди.

Бошимни кўтардим. Ёнимда Жалил билан Исфат турган эди.

Қишлоқ четидаги дарахтлар каллаклаб бўлинган. Энди хонадонлардаги, ариқ бўйидаги тулларга навбат етган эди. Бўш чорбоқдаги шохлари тарвақайлаб кетган

натта тутга чиқдик. Новдалардаги оппоқ тутларни териб еб, сўнг шохчаларни каллаклаймиз. Исфат пастда, тўкилган тутларни еб, новдаларни тартиб билан бир жойга тўдалаб қўяверади.

Бир эгри шохнинг учиди яхши пишган тутлар маржондек тизилиб турарди. Ҳавасим келиб, шох учига секин сирганиб бордим. Қўлларимни чўзиб, тутларни ҳовучимга олаётганда, «шаққир» этди-ю, пастга эгилиб кетди. Ерга гупиллаб тушдим...

... Кўзимни очсам тут тагида ётибман. Баданим зирқираб оғриydi.

— Содиқжон. Тур, нима бўлди?— Жалил қўлтигимдан суяб тургазди. Товуши жуда узоқдан эшитилди. Чап қўлим жонсиз, карахт. Панжаларим қимирламайди. Қўлим тирсагимдан пастроқдан синган экан. Лекин оғримайди. Кўнглим беҳузур бўлиб яна ётиб қолдим. Жалил, Исфатнинг лаблари қимирлаганини кўраману, нима дейишаётганини эшитолмайман. Кўзларим яна юмилди...

Исфат баргни кўтариб олди. Жалил мени ўнг қўлтигимдан суяган ҳолда уйга кириб бордик. Ҳожатмома бизларни кўриши билан:

— Иби ўлай, Содиқжон, рангинг дока бўлиб кетибди-ку,— деди саросимага тушиб. Супа ёнидаги қайрағоч соясига кўрпача ташладилар.— Ёт, болам.

Кўрпачага чўзилиб, кўзларимни юмдим. Қўлим оғримас, юрагимни биров сиқиб, тошга ишқалаётгандек эди. Қулоғимга Ҳожатмоманинг сўзлари эшитилди:

— Жалилжон, чоп, Ҳалим-табибни айтиб кел. Исҳоқ, сан фермага югур.

Мома келиб бошимни силади. Ухладимми, ҳушдан кетиб қолдимми, билмайман.

— Содиқвой, қани тур, қани.— Кўзимни очдим. Ҳалимбобо экан. У чап қўлимни елкамдан бошлаб аста-секин силаб, кўра бошлади.

— Ҳечқиси йўқ. Тирсагидан пастроғи икки жойидан

синибди. Лекин суяги эзилмаган. Бигиб кетади,— деди кўлимни икки кафти орасига олиб, бирдан тортиб сидирди. Суяклар гичирлаб, юрагим, ўпкам, ичак-човоғим томоғимга келиб тиқилиб қолди:

— Вой, ўлдим!— бақриб юбордим. Кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Лекин ҳалиги оғриқ бирданига икки баробар камайди.

— Ма, ич,— Ҳожатмома лабимга пиёла тутди.— Новот чой, юрагингга мадор бўлади.

Чиндан ҳам новот чойни ичгач, юрагимни сиқаётган оғриқ бир оз сусайди. Танимга қувват кирди.

Жалил тўртта силлиқ тахтача олиб келди. Ҳалимбобо тухумнинг сариғига танакор¹ аралаштириб, билагимдан то тирсагимгача сўртди. Устига силлиқ тахтачаларни ёпиштирди. Оқ сурп билан айлантириб ўраб, кўлимни бўйнимга осиб қўйди. Бошимни ёстиққа қўйиб кўрпачага ба чўзилиб ётдим. Мени отам кўрсайдилар деган фикр хаёлимдан ўтди.

Ҳалимбобо Ҳожатмома узатган пиёладаги чойни ича бошлади.

— Эҳтиёт бўлмабсиз-да, бўтам.

— Ман, ман ўлгур уларни баргга юборувдим,— деди Ҳожатмома куюниб.

— Ҳа, фалокат кутилмаганда оёқ остидан чиқиб қолади. Ҳечқиси йўқ. Бир ҳафтадан кейин отдай бўлиб кетади. Болаларнинг суяги тез битади.

Дарвозадан онам, онажоним югуриб келди. Соchlари тўзгиган, ранги оппоқ, пешана, бурун, бўйнилари тер босган.

— Содиқ, Содиқжон, болагинам,— ёнимга ўтириб, пешанамдан ўпдилар.

— Ҳа қуриб кетсин пилла-миллалари ҳам. Ер ютсин қуртларини...

¹ Танакор — тиш ювадиган порошокка ўхшайди. Темирчиликда темирни-темирга улашда ишлатилади.

Ҳалимбобо яна уқтирди:

— Қўлини қимирлатмай ётсин. Тез битиб кетади. Болаликда бўлади-да.

Ҳалимбобо ўрнидан турди. Онам кўзларини, юзларини рўмол учига артдилар.

— Раҳмат, Ҳалимбобо. Сиздан қарздормиз...

— Ҳе, бўтам, шифонинг қарзи бўлмайди.

Онам яна менга ўгирилиб, пешанамни силадилар:

— Нима дейсан? Гўшт қовуриб берайми?

Дарахт соясидаги кўрпачада ётибман. Онам фермада. Жалил баргга кетган. Ҳожатмома чилим чекади, қўлига ликопча олиб, тўкилган тутларни теради. Ҳар замон ёнимга келиб:

— Содикжон, нима ейсан болам?— деб сўрайди.

— Ҳеч нарса.

— Мана, тут егин. Шакар боғлаб кетибди ўзиям.

Таранг шишган қўлим чимиллаб огрийди. Бармоқларим кўкарган. Тирноқларим сарғайиб, атрофи қорайган. «Тамом. Энди на дарахтга чиқаман, на ариқда чўмилман». Бошим ғувиллайди. Кўзларим тинади. Танимда мадор йўқ. Оғзим бемаза. Енаяпман. Олов бўлиб. Ичларим куйиб кетяпти.

Кечда Жалил дўхтир етаклаб келди. Мени кўриб, текширди. Онам, нима бўлибди, деб сўрадилар.

— Бола ичкибди бировга. Отасигами...— деди. Сўзларининг охирини эшитолмадим. Қулоқларим ғувиллаб, битиб қолди. Онам иссиқ, ғадир-будур кафтлари билан пешанамни силадилар. Кўзларидан ёш сизиб чиқди.

— Она.

— Ҳа, ўргилай, нима?

— Отам келадилар-а?

— Келадилар. Келадилар, ўргилай.

Бозор куни болалар боғ кўчада ўйнашади. Мен қўлимни авайлаб, чеккароқда ўтирибман. Йўлдан келатган эшакли ё отликқа биринчи менинг кўзим тушади.

— Ана, келишяпти,— дейман. «Оталаринг», дейишга тилим бормаиди.

— Отам!

— Мани дадам,— болалар югуриб кетишади. Тупроқ кўчада шўппайиб ёлғиз қоламан. Бозорчиларнинг кўплари мени пайқамай ўтиб кетишади. Кўзи тушганлари хуржунидан тешик кулчами, руста ҳолвами¹ олиб узатишади. Сўнг кўча сув сепгандек бўлиб қолади.

Хуржун, тўрваларни титкилаб бўлган болалар бир оздан кейин яна кўчага чиқиша бошлашади. Оғзилари кулоқларида:

— Дадам менга қора ботинка обкептилар.

— Мени отам велосепед.

— Манга хўрозча ҳолва. Мана, тўппонча.

— Мени дадам...

Мен қўлим бўйнимга осилган, бир чеккада жим, қотиб тураман. Тоғам Жалилга нима олса, менга ҳам қўшиб оларди-ю, лекин болалар олдида мақтанишга гал етганда жим қолардим. Нарсанинг номи олдига «менинг отам» сўзини қўша олмасдим. Жалил «мани дадам» дегандан кейин мен «менинг тоғам» дейишга уялардим. Гоҳо ҳасратларим юрагимга сиғмай, болалар кўзидан четроққа чиқиб, кўзларимни артаман.

Хаёлимда отам «Содиқжон, мана ўғлим, бораяпман!» деб гоҳ самолётда учиб, гоҳ кемада сузиб, гоҳ поездда келаётгандек кўринадилар. Келадилар. Ана ўшанда болаларнинг олдидан ўтганимни кўрасиз! Келадилар. Бўйниларидан маҳкам қучоқлаб, тўйиб-тўйиб ўпаман, ота, отажоним дейман...

¹ Руста ҳолва — тикон-шакардан тайёрланган пашмак.

УЧИНЧИ ҚИСМ

Олис юлдуз

1.

Онам сигирни соғиб бўлиб, сутни остидаги сопол товоқларга бўшатдилар. Мен бузоқни тут тапасига боғлаб, ёнига ўт ташлаб қўйдим. Ҳожатмома сунадаги шол устига дастурхон ёзиб, бизларни кутарди. Қўлларимизни офтобадан ювиб келиб, кўрпачада ўтирдик.

— Жалил қаерда?— сўрадилар онам.

— Ҳали Исҳоқларникига ўтиб кетувди,— деди Ҳожатмома боғ тўрига қараб.

Чой ичиб бўлган онам уйга кириб, чироқни ёқиб бизларнинг йиртилган кўйлак-иштонларимизга ямоқ сола бошладилар. Ҳожатмома иссиқ чойнакни қўйнига олиб, ўйга толиб ўтирарди.

Мен кўрпачада ётиб, қўлларимни бошим остига қўйиб, юлдузларга тикиламан. Жим. Бузоқнинг кирт-кирт ўт чайнагани, сигирнинг пишиллаб нафас олгани эшитилади. «Ҳо анави, катта юлдуз отамники. Отам тушимда ана ўшандақа юлдузга айланиб қолгандилар».

— Нимани пичирляяпсан,— мен томонга эгилди Ҳожатмома.— Юлдузларни санаяпсанми?

— Ҳа. Осмонда қанча юлдуз бор, мома?

— Ерда қанча одам бўлса, уларнинг шунча юлдузи бор. Ҳалиям уруш бўлиб анча сийраклашиб қолди осмонда юлдузлар. Илгари қоронғи тунда осмон чаплашиб кетарди. Ё мени кўзим хиралашганми?

— Ҳар бир одамнинг биттадан юлдузи бўладими?

— Ҳа.

— Одам ўлса, юлдузи қаёққа кетади!

— Юлдузи ҳам учади.

— Юлдузи учмаса-чи?

— Одам ҳам тирик бўлади.

— Ҳайло, қаранг,— қўлимни осмонга чўзим,— отамнинг юлдузлари турибди. Катта, чиройли, ярқиллаган.

— Қариганда бўйин ҳам қотиб қоларкан. Қани, уфф,— деб Ҳожатмома қўлини пешанасига соябон қилиб, бошини зўрға кўтарди. Чиндан ҳам кўрдими, ёки мени овутиш учунми:

— Ҳа, кўряпман, болам, кўряпман,— деди.— Яхшилаб қара-чи, амакигники ҳам кўринармикин?

— Майли,— дедиму отамнинг ялтиллаган юлдузларини кўзларим билан «қўриқлаб» ётдим.

Шу пайт боғ тўридан Олапарнинг «ав-ави» эшитилди. «Қушча» сайради:

— Чив-чив-чирр... Бу — Исҳоқ. «Махфий кенгаш»га чақиряпти. У ёқ-бу ёққа қараб, ўрнимдан тураётганда Ҳожатмома:

— Жалилни чақир. Чой совиб қолмай ичсин,— деди.

— Хўп!— югуриб, девор остидаги сув даҳнасидан нариги боққа ўтдим. Ток жўякдаги барглар билан қопланган «чайла» га бордим. Чайлада иккита қора шарпа турарди.

Шарпалардан бири томоғини қириб, йўталади:

— Чўкка тушиб ўтир!— бу Жалилнинг товуши эди.

— Нима гап?

— Қасам ичасан!

— Қасам?!— Нимага?

— Кейин биласан.

Тизза чўкиб ўтирдим. Жалил ёнимда туриб, тантананали равишда дикломация қила бошлади:

— Мен, Содиқ Жамол ўғли Жангаллик ёш гвардиячилари олдида қасамёд қилиб айтаманки, танимга те-

мирни қиздириб босишса ҳам, тилимни кесишса, бошимни олишса ҳам дўстларимнинг сирини душманга айтмайман!

— Тилимни кесиб, бошимни олишса қандай айтаман?— сўрадим Жалилдан.

— Халақат берма, такрорла,— деди Жалил.

«Майли, нима бўлса бўлди» деб у айтган сўзларни такрорладим.

— Агар аҳдимда турмасам, қўл-оёқларим шол бўлсин, тилим танглаймга ёпишсин, танамни аждаҳо ютсин!

Мен ҳам такрорладим:

— ...Ютсин.

— Энди мана шу қизил байроқни ўпиб, кўзингга сурт. Жалил чўпнинг учига боғланган латтани бурнимнинг остида тутиб турди. Ўпиб кўзимга суртдим.

— Исҳоқ-чи, Исҳоқ қасам ичмайдими?— сўрадим.

— У ичди.

Мен Жалилдан хафа бўлдим. Тўғри-да, Исҳоқни мендан олдин қабул қилибди. Майли, бу Исҳоқдан чиққан фикр бўлса керак. Лекин Жалилга қойил. Қардан топди бунақа сўзларни? Чинакам командир-да!

— Энди тайёргарлигимиз ҳам етар,— деди Жалил,— тезроқ жўнамасак уруш тамом бўлиб қолади. Эртага хат сумкани раисга элтиб берамиз.

— Нега?

— Гвардиячилар бир жойда туролмайди. Гоҳ у, гоҳ бу ёқда. Хатларни вақтида эгасига топшираолмасмиз. Бошқани тайинлашсин...

Қувониб кетдим. Демак Жалил аҳдида турибди. Ёлғиз эмасман. Шунинг учун кенгаш чақириб, қасам ичтирган экан-да.

Боғдан онамнинг товушлари эшитилди:

— Содиқ, Жалилжон-у-у.

Уй-уйимизга тарқалиб кетдик.

2.

Сумкани раисга топширмоқчи бўлиб, идорага бордик. У бухгалтер билан гаплашиб ўтирган экан. Бизларни кўриб, қўли остида турган чўтнинг думалоқ тугмаларини ингичка бармоқлари билан у ёқ-бу ёққа «шиқ-шиқ» сурди:

— Ҳа, баччалар, нима гап?

— Сумкани топширмоқчи эдик,— деди Жалил унинг кўзига тикилиб.

— Ҳа, бирор ёққа кетяпсанларми?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега топширасанлар? Ҳар кун атала, ойда икки кило ғалла... қоринларингни тешадими?

— ...

— Нима, тилларингни ютиб юбордингми?— раис бизларга ҳайрон бўлиб тикилди.

— Эҳтимол, фронтга кетишгаётгандир,— гўлдиради бухгалтер, қаҳқаҳа отиб куларкан.

— Ҳали шунақами?— раис бошини эгиб, кўзларимизга тикилди.

Раис билан бухгалтер фронтга кетишимизни қаёқдан билди экан. Ё Исҳоқ айтдимикин?

— Қани, жўнанглар,— деди раис,— иккинчи марта қораларингни бу ерда кўрмай. Ҳозироқ айтганимни бажаринглар, йўқса...

Раис хонасидан хомуш чиқдик. Миқ этмасдан сумкани кўтариб йўлга тушдик.

3.

Раиснинг гапидан кейин, айниқса Жалил иккиланиб қолди. Менинг ҳам бошим қотди. Лекин барибир фронтга — отамнинг олдига кетаман, деб юрибман.

Қишлоқ туннинг қоп-қора тўнига бурканиб, ухлаб ётибди. Фақат мен ухлолмадим. Нуқул отамни ўйлайман.

Ҳожатмома чилимнинг найига лабини босиб, қурр-қурр чекиб менга сўз қотди:

— Эринчоқлик қилиб ётаверма, тур.

Эшикдан онам кирдилар. Уйни иссиқ қотирма ҳиди қоплади. Дастурхон ёзуғлиқ, иккита юпқа қотирма турарди. Тез туриб, ювиниб келдим. Чордана қуриб ўтирдим.

Ҳожатмома қотирмани тўртга бўлаётганда Жалил келди:

— Ассалом-алайкум.— У менинг ёнимга ўтирди.

Ҳожатмома бизларнинг олдимизга бир бўлакдан нон қўйиб, ўзининг ҳақини онамнинг олдиларига суриб қўйди:

— Фермада ерсан. Жувонлар чайналиб ўтирганда сен тишингни кирини шимасанми.

— Сиз-чи?

— Мана қолгани бор, баҳам кўрамиз.

— Акамга...

— Унга ҳам мана бундан бериб юбораман, Жалиллар хатга боришаётганда.

Жалил тирсақларини тиззасига тираб, нонни чайнамасдан, қандолатдек шимиб ўтирибди. Онам рўмолларини бошларига ташлаб, чилимни найидан бир-икки сўрдилар.

— Сен ўрганма шу сабилни,— деди Ҳожатмома.— Бир кўниксанг, сўғун ташлолмайсан.

Онам чилимни деворга тираб қўйиб, апил-тапил чиқиб кетдилар.

Нима қилдик, бу юришда қачон фронтга кетамиз, дегандек Жалилга қарадим. У хум калласини зўрға кўтариб турган ингичка бўйнини чўзиб, кўзини қисди. «Де-мак сўзида турибди».

— Омин,— дея қўлларимизни пешанамизга тегизиб, ўрнимиздан турдик. Ҳожатмома иккита нонрезгини авайлаб оғзига солди. Эккан-тиккан, пиширган, бу дон-дунни «туққан» ерни дуо қилди:

— Парвардигори олам, жумлаи-мўминни Гитлер деган балодан қутқар. Содиқжоннинг отасини ҳам панонингда асра,— деди-да, юзига фотиҳа тортди.

4.

Жалил яримта қотирмани қўлтиғига тиқиб, хатга бормоқчи бўлиб, ўрнидан турди:

— Қайтиб келиб айтаман, ҳужжатлар ҳам бор.

— Қанақа ҳужжат?

У кўзини қисди.

Исҳоқни қақирдим. У эчкисини эргаштириб чиқди. Сигир, эчкини дарё қирғоғига ҳайдаб кетдик. Қашқа устида туман сузиб юрибди. Сигир бошини ердан кўтармай ўтламоқда.

Жалил терлаб-пишиб келди:

— Ана энди сенларни «нина тешигидан ўтқазиб», си-наб кўраман!

Исҳоқ менга қаради, мен Жалилга:

— Игна тешигидан қандай ўтамиз?

— Фронтга борганингдан кейин ўтасан-да,— деди Жалил жиддий.— Қасам ичдиларинг командирни айтганини қиламан деб. Тўғрими?

— Тўғри, тўғри.

— Яқинроқ келинглар.— Жалил иштонининг липпасидан ингичка букланган қоғоз олиб, ерга харитадек ёзди.— Мана отрядимизнинг тайёргарлик плани. Сенга ку осон-а, лекин Исҳоққа қийинроқ бўлди-да.

— Нега қийин?— деб Исҳоқ «план»нинг устига икки тирсагини тираб, чўкка тушди.

— Ол қўлингни!— уни жеркиди Жалил.— Командирнинг олдида фоз туриш керак.— Қийинлигики, Содиқ бу машқларнинг анчасини ўтиб қўйган. Сен...

— Қанақа машқлар экан?— қизиқдим.

Жалил бирма-бир тушунтирди. Айтишича, фронтга борадиган одам биринчи навбатда чиниқиши, сузишни,

кураш тушишни, чопишни, шунга ўхшаш нарсаларни билиши керак экан. Буларни машқ давомида ўргатди.

Жалил «план» қоғозни ўраб, липпасига тиқиб қўйди:

— Ҳозирги вазифаларимиз шу. Кимки бунга қўнмаса ёки уддалай олмаса, оёғимнинг остида ўрмалашиб юрмасин,— у тиззасини қоқиб ўрнидан турди.

5.

Командирнинг топшириғи бўйича, бир бойлам тут баргини Ҳожатмомага келтириб бердим.

— Барака топ, болам. Ўзиям охирги даҳага кирибди,— дуо қилди мома. Пилла қуртлар карахт бошларини зўрға кўтариб сўкчакларда эринчоқлик билан ғимирлашарди. Дастурхон ёнига ўтирувдим, боғ тўридан Олапарнинг депсиниб-депсиниб вовиллагани эшитилди.

Онам қоронғида бир боғ ўт кўтариб келдилар. Қўллари ювиб, дастурхон ёнига ҳорғин ўтирдилар. Қорачироқнинг ёруғида юзлари ориқ, чўяндай кўзлари косасига чўккан кўринди. Раҳмим келди: «Мен фронтга кетсам, ёлғиз ўзларининг ҳоли қандай кечаркин? Майли, мен кўп кетмайман, душманни янчаман-у, отам билан тез изимга қайтаман».

— Аталани ич, совиб қолди,— деди Ҳожатмома чойнакнинг устига сочиқни ёпиб қўйиб.

— Иштаҳам йўқ,— дедилар онам.— Қўлимни ҳеч нарсага ургим келмаяпти. Ишдан ҳам, турмушдан ҳам кўнглим совибди. Юрагимда оғир бир тош чўкиб ётгандай. Содиқжоннинг отасидан дом-дарак йўқ-а. Агар...

— Нималар деяпсан, болам — Ҳожатмома сархонасидаги ўти ўчиб қолган чилимни қўлига олди.— Ундай дема, малойикалар ёмон гапга ҳам, яхшисига ҳам омин, дейди. Унинг вақти борми хат ёзиб туришга. Ер юткур Гитлер, унинг каллакесарлари унга милтиқ тираб, бошидан этак-этак қизитилган темир ёғдириб турса-ю, у бемалол ўтириб сенга хат ёзармиди. Бир кун «ассалому

алайкум» деб кириб келади. Кўрасан, мени айтди дурсан.— Унинг бу гаплари онамни юпатиш учун айтилгандек туюлди менга.

Ҳожатмома дастурхонни йиғиштириб, чилим сархонасига ўт қўйиб келди. Онам ёнбошлаб ётдилар. Мен ҳам Жалил билан кўрпачага чўзилдим.

— Жалил.

— Ҳа.

— Бизлар Гитлерга нима ёмонлик қилганмиз?

— Ҳеч.

— Бўлмаса нега урушади бизлар билан?

— Билмадим.

Гапга Ҳожатмома аралашди:

— Ингичка ичакдай чўзилди уруш ҳам. Илгари лашкарбошилар очиқ майдонда куч синашган. Бу Гитлербаттол бегуноҳларни жиққа-мушт қилиб қўйди. Оламни ёқмоқчи бўлганлар ҳамиша ўзи соқол, қош-кипригини куйдириб, мохов бўлиб қолган. Гитлернинг думи ҳам ерга тегиб қолди. Чарчаб, оёғини судролмапти. Худо ҳамма нарсани кўриб туради, болам.

— Э, худоингиздан ҳам хафаман,— дедим.

— Уноғ дема, шак келтирма, шайтон уриб кетади.

— Йўқ худойиз бўлса, шунча эланганимда отамни...

Йўқ, йўқ,— гапиролмай қолдим.

— Шайтон уради, деяпман, товба дел

— Мома, шайтон қандоқ бўлади,— сўради Жалил.

— Шайтонми, узун сочлари ерни супуриб юради, қўлларида бармоқлари ўрнида саксовул шохларидай узун, эгри-бугри тирноқлари бор. Кўзлари сўқир...

— Ўзиз кўрганмисиз?

— Йўқ.

— Бўлмаса қаердан биласиз?

— Кўрганлар айтган.

— Кўрган одамларнинг тили соқов бўлиб қолмаганми?

Ҳожатмоманинг нафаси ичига түшиб кетди.

— Қўй Жалилжон, Содиққа қўшилиб сенам шайтонлик қилма. Бир саволга тутсанг сени ҳеч тўхтаиб бўлмайди. Гапнинг қисқаси, арқоннинг узун яхши. Бор, сигирга ўт ташлаб кел. Суғорганмисан?

— Ҳа.

Онам уйқу аралаш чуқур хўрсиндилар. Дарвоза томондан тоғамнинг қўлтиқтаёқларининг пала-партиш тўқ-тўқ-тўқи, асабий ғичирлагани, нотекис ташланган қадам шарпаси эшитилди. Юрагим шув этиб кетди. «Яна маст».

6.

Ўрик довуччасининг данаги қотди. Ҳавода лайлак болалари уча бошлади. Ариқлар суви бир оз тинди. Чўлдан таппот¹ эса бошлади. Ез ҳароратли, саратон бошланди. Катта туг соясида ўтириб, Ҳожатмома, мен, Жалил, Исҳоқ пиллани сўкчаклардан ажратиб, тозалаб, катта саватларга сола бошладик. Гита хола ҳам тушда келиб бир соатлар ёрдамлашди. У бутунлай «Ўзбек» бўлиб кетган. Узун, кенг алача кўйлак кийган, бошида гарди рўмол. Тили ҳам ширин:

— Иби, худойнинг қудратидан ўрғилай. Қурт ўзини ипакка ўраб, ўларкан-да. Мўъжиза,— деб сўкчакларни ҳавас билан, тез-тез тозалади. Уч-тўртта тилло ранг пиллани қизига кўрсатиш учун олиб қўйди.

Айни тушда аравада бригадир келди:

— Ҳорманглар, хирмонга барака. Бўлдийларми?

— Ҳа, ана, икки сават тўлди.

Бригадир саватларни аравага ортди. Жалил, мен ҳам миндик. «Пилладан кўз-қулоқ бўламиз, шаҳарни кўриб келамиз». Жалил Исҳоққа тайинлади:

— Сен мерганликни машқ қилиб тур.

¹ Палакларни ағдариб кетадиган иссик, чанг аралаш шамол. Қизилқумдан эсади.

Исоҳоқ чанг босган оёқларини жуфт қўйиб, ғоз тўриб, бир қўли билан липпасидаги палахмонини ушлаганча, ўнг қўлини қулоғига тутди.

Ориқ қора эшак қулоқларини осилтириб, икки ғилдиракли аравани зўрға тортиб кетди. Гупчаклар ғичирлайди. Аравага тўшалган хас, чанг ҳиди димоқни қитиқлаб, беҳузур қилади. Яхшиям саватларнинг устига Ҳожатмома эски қопларни ёпган экан.

7.

Пунктда эшак, от, аравалар навбатда тизилиб туришибди. Бригадир тақир бошида ёпишиб турган эски тагтўлдирма қалпоғининг остидан, дафтарнинг бир варағидек келадиган яшил эллик сўмликни олиб Жалилга берди:

— Ма, бозорларни томоша қилиб келинглар.

Бозор таниш. Илгари ҳам ўтин сотгани келганмиз.

Сув дўкони ёнида эски фуфайка кийган, соқол, қошлари ўсиқ чол ўтирибди. Бир ёнида хатлар солинган қутича. Қутичанинг четида зағча қўниб, тумшуғи билан патларини тозалаяпти.

— Жалил, анави хат ташийдиган зағча эканми?

Жалил чолнинг ёнига борди:

— Бобо, бу нима қилади?

— Зағча ҳар кимнинг тақдири ёзилган хатни адашмай олиб беради.

— Полчими?

— Назаркарда қуш.

«Отамни пол очтирсам-чи? Айтармикан. Қанақа хатни олиб бераркин. Эҳтимол отамнинг қаерда эканликлари, қачон келишлари ёзилгандир».

— Жалил, отамни пол очтирайлик.

— Қанча оласиз?— сўради Жалил чолдан.

— Ун сўм.

— Манг.

Чол пулни тамаки ҳиди келиб турган, кир чўнтагига солди. Зағчанинг бошини силаб, хатларнинг устига қўйди. Қуш энгашиб, даста орасидан бир хатни қайчидек тумшуғи билан суғириб олди. Чол уни менга берди. Очдим. Қалам билан қуйидаги сўзлар битилган экан:

— «Сабр қилсанг гўрадан ҳалво битар!»

Қаноатли ўз мақсадига етар».

— Отам тўғрисида ҳеч нарса ёзишмабди-ку. Менга бошқа хатни олиб берибди зағча,— деб бир чолга, бир Жалилга, бир қушга қарадим. Алам бўғзимни бўғиб келди. Шунча умид, шунча орзулар билан пол очтирсам-у...

Жалил чолдан сўради:

— Бу нима дегани, бобо?

— Ҳамма нарсага сабр керак, дегани-да. Шуни ҳам билмайсанми, болам.

— Бошқа хат олиб бермайдими?

— Пул берсанг олиб беради.

— Бердик-ку!

— Ун сўмингга мушук офтобга чиқмайди.

Мен, яна бир кўрсатайлик, дегандек Жалилга эланиб қарадим. У бошини силтади:

— Кетдик.

Ҳарбий комиссарлик дарвозаси олдида, дарахтлар остида эшак, отлар боғлоқлик турарди. Хуржин кўтарган чоллар, дастурхонли хотинлар, болалар.

— Юр, кўриб чиқасан. Машқларимиз тугаса, ана шу ерга келиб, урушга кетадиганларга қўшилиб, бирга фронтга кетамиз. Балки бизга ўхшаганлар ҳам бордир.

Қўрқа-писа оқ бинога яқинлашдик. Жалил эшикни очди. Узун коридор. Тамаки тутунидан деворлар булут орасида қолгандай кўринади. Ғала-ғовур. Тер ҳиди. Ичкарига кириб, девор ёнида қотиб турдик. Энди белигача кўк рангга бўялган девор, яшил эшиклар кўрина бошлади. Шу пайт тўрдаги эшик очилиб, узун бўйли,

ориқ, бошида қора соябони ялтироқ шапка, елкасидаги погонларида иккита кичик юлдузи бор, хипча белини ханжар илгакли жез тўқаси бор қалин жигар ранг қайиш билан боғлаган командир тарс-тарс юриб келяпти. Унинг ўткир кўзлари шўнча одам орасидан бизларга тушди. Икков ҳам қўлларимизни ёнимизга қисиб, ғоз турдик. Менинг тиззаларим қалтираб, томоғим қақраб қолди. Яхшиям Жалил ҳушёрлик қилди:

— Идрассти!

Комиссар мийиғида кулди, салом, деб ўтиб кетди.

Орқасидан «ўртоқ комиссар!» деб қолдим. У эшитмади. Жалил менинг биқинимга туртди.

Икков одамларга урилиб-сурилиб, югуриб ҳовлига чиқдик. Жалилнинг оғзи қулоғига етди:

— Ана, командирни ҳам кўриб қўйдик. Машқлар битса тўғри шунинг олдига келиб, фронтга кетаверамиз. Яхши одам экан.

8.

Бизлар уйга кириш билан Исҳоқ мақтанди:

— Иккита мусичани отдим. Бир уришда.

Ҳожатмома зорланди:

— Жалилжон, бу сариқ болага айтиб қўй. Мусичани отмасин. Увол бўлади десам тушинмайди.

— Исғат, плох будет убит,— деди Жалил.

— Ҳа, худонинг жондори у ҳам, деди Ҳожатмома.— Мусича биби Фотиманинг товуқлари-ку.

Исғат Жалилга тикилди:

— Бўлмаса нега немислар мени акамни — Аврамни ўлдиришди?

Жалил Ҳожатмомага қаради. Мома анграйиб қолди.

9.

Ҳаво иссиқ. Ариқдаги лойқа сувда чўмилиб, кўчанинг билқиллаган олов тупроғида тобланиб ётибмиз.

— Жалил.
— Ҳа.
— Урушда одам ўлдирмаса бўлмайдимми?
— Қандай?
— Мана, бизлардай ёлғондакам.
— Чин урушда чин ўлдиради. Ёлғонда ёлғондакам.
Шу пайт тор кўчадан Нодир у ёқ-бу ёққа аланглаб, липпасини ушлаганча бизларнинг олдимизга келди:

— Мана, дадам менга хат ёзибдилар.
— Кимдан олдинг,— сўради Жалил.
— Онамдан.
— Сизларга бугун хат йўқ эди-ку.

Нодир Жалилнинг гапига қулоқ солмай ўқий бошлади.

— Уғилчам Нодиржон. Яқинда бориб қоларман. Дийдор кўришимизга оз вақт қолди. Гитлерни гўри тайёр бўляпти. Кафанини бичиб қўйдик. Яқинда лаҳатга тиқамиз. Сизларга қийин, биламан. Сен энди катта йигит бўлиб қолдинг.— Нодир йўталиб, бўйинини чўзди.— Онангга қарашиб тур.

Нодирнинг қўлидаги хатнинг чинлигига ишонмасам ҳам, унга ҳавасим келди. У хатни липпасига тиқиб қўйди.

— Гитлерни гўрга тиқишса тамом,— деди Жалил ҳам севинч ҳам ўкинч билан,— уруш тугайди.

Исҳоқ суюнди:

— Капут Гитлер.

— Нима қилаяпсизлар?— деди Нодир менинг ариқ лабидаги ажриқ устида турган кўйлак-иштоним, унинг ёнидаги ўқ, ёй ўқларига қараб. Исҳоқ менга, мен Жалилга қарадим. Индамадик. «Нодир-бақалоқ сирларимизни билмагани яхши. Ҳаммага ёйиб юборади». Жалил гапни бошқа ёққа бурди:

— Нодир, чўмил санам, мазза.

— Хўп,— у апил-тапил ечиниб, ариққа югуриб кетди.

Жалил унинг иштонини ёй учига илдирийб, тортиб олди. Липпасидаги хат эмас, бир варақ оқ қоғозга ўралган газета парчаси экан. Унда босма ҳарфлар билан «Жангчиларнинг фарзандларига мактубларидан» деб ёзилган эди. Бақалоқ бошқа бировнинг исми ўрнига «Нодиржон» деб қўшиб ўқиган экан. Жалил уни ўраб, менга берди:

— Ма. Олиб қўй.

Нодир чўмилиб келиб, ёнимизда иссиқ тупроқда ётди. Қошининг усти, лабларида қорамтир балчиқ ёпишган. Тани қалтирайди.

— Нодир,— деди Жалил,— ҳалиги хатни отанг боп-лаб ёзибдилар-да.

— Нима?— Нодир шубҳаланиб Жалилга тикилди. Мен қўлимдаги қоғозни маҳкамроқ қисдим.—Олдингми? Олдингми?— У ўрнидан дик туриб, иштонининг липпасини кўрди.

— Бер, бер!— қалин лаблари пирпиради.

— Нега ёлғон гапирдинг,— сўрадим ундан.

Нодир индамай, бошини эгиб тураверди. Бир ёғи унга раҳмим келди. Отасини соғингани шундай юз-кўзидан билиниб турибди.

Зериккан Исфат кийимини кийиб, елкасига «милити»ни осиб олди:

— Қелинглар, уруш-уруш ўйнаймиз.

— Йўқ,— дедим. Жалил индамади. Нодир бошини ҳам кўтармади.

— Майли, сизлар учовинг қизил бўлинглар. Мен бир ўзим оқ.

Яна индамадик. Исфат икки пахсали девордан ошиб, кимсасиз боққа ўтиб кетди.

Нодир бошини кўтарди:

— Менинг дадамнинг орденлари, ҳатто медаллари ҳам бор.

— Менинг бобомнинг ханжарлари бор эди,— деди Жалил.— Қиличдай.

Мен лаб жуфтлаётганимда девор орқасидан «Уқ ово-
зи» эшитилди.

— Та-та-та!— Учов бошимизни буриб қарадик. Пах-
са девордан «милтиқ»нинг учи чиқиб турар, девор-
нинг устида сариқ соч, занглаган қош, сепкилдоқ юз кў-
ринди.

— Отдим-ку санларни, нега ётмай, менга қараб ту-
рибсанлар!

Нодир оёқ-қўлларини чўзиб, «ўлиб» ётди. Кўзлари
ярим очиқ.

— Сан-чи Жалил, сан-чи Содиқ.

— Менга ўқ тегмади,— деди Жалил.

— Майли, кўрасан,— деди Исфат хафа бўлиб,— сен
отганда мен ҳам «ўлмайман».

Ариқ томондан Олапар югуриб келди. Енимизда ке-
рилиб, силкинди. Сув заррачалари иссиқ тупроққа со-
чилди. Нодирни оёғини ҳидлаётганда у қўрқиб, тортиб
олди:

— Шу ҳам итми?— деди лабини буриб.

Жалилга бу сўз ёқмади:

— Ит бўлмай нима?

— Бунақа итни чегарачилар ҳам, разведкачилар ҳам
олмайди. Овчарка ё този ит бўлса.

— Нега олмаскан?

— Қўрқоқ.

— Қўрқоқ?!

— Ҳа. Кет Олапар!— деб Нодир қўлини кўтарди.
Ит тўрт қадам орқага тисарилиб, кўзларини жовдиратиб
турди.— Ана, айтмовдимми! Яхши ит қочмай, тарма-
шади.

Бу далил олдида мен ҳам, Жалил ҳам лом деёлмай
қолдик.

Жалил ўрнидан турди:

— Олапар, югир олиб кел!— Уқ-ёйдан биттасини
ариқнинг нариги қирғоғига отиб юборди. Ит кўприқдан
айланиб бориб, чўпни тишлаб келди.

— Ҳа,— деди Нодир суюниб,— сувдан ўтолмай, кўп-рикдан бориб келди.

Жалил ёй-ўқни сувга отди:

— Югир, Олапар!

Олапар ариққа тушиб, сўзиб оқиб бораётган чўпни тишлаб келди:

— Ана кўрдингми?— деди Жалил.— Ҳали бунга разведкачиларни итидай гўшт, суяк, қанд берсак,— Жалил ютинди,— Фрицни ҳам бўйнидан бўғиб келади.

Нодир баҳона тополмай қолди.

Машиналаримизнинг сони кундан-кун кўпайиб борар, Жалил эса ҳар куни бир янги ўйин ўйлаб топиб, бизларни чиниқтирарди. Айниқса менга бу зарур эди...

10.

Қўйлак, иштонларни қоқиб, кийиндик. Исҳоқ қайна-тилган иккита макка сўтасини латтага ўраб, далага, она-сининг олдига кетди. Нодир Олапардан кўзини узмай, қўрқа писа тисарилиб, тор кўчага бурилди. Жалил билан мен ўт ўргани қолдик.

Жалил майса, шўра, тикон, сут ўтларни тутамлаб, бир бошдан тоза ўриб боряпти. У ўрган жойлар пакки билан қирилгандек тап-тақир. Бир зумда халтани тўлдирди. Мен шу ўраман, шу ўраман, ҳеч кўпаймайди. Ўтларнинг орасидан иссиқ ҳаво кўтарилиб бўйним, қўлтиқларим терлаб кетди. Қўлларимда мадор йўқ. Жалил ўроқни ўтлар орасига ўганда майса, шўра, ғумайлар ўзи эгилиб, оёғи остида ётаверади.

Чарчаб, жаҳлим чиқиб қўлим билан юла бошладим. Тикон, ғумай кафтларим, бармоқларимни қонатди. Шу пайт Олапар пайдо бўлиб, елкамни ҳидлади. Ўзи бир иш қилмайди-ю, кун бўйи орқамиздан тилини осилтириб юргани-юрган. Жаҳлим чиқиб, биқинига бир муштладим.

— О, нима қилаяпсан,— сўради Жалил.— Ўроқ қани?

— Ана, ақда,— деб юзимни тескари бурдим. Жалил йиғлаганимни билиб қолса ўт ўришни билмайсан-у деб машқларга қўймаслиги мумкин. У ўроқни келтиргунча юз, кўзларимни этагимга билдирмай артдим. Яхшиям сезмади.

— Мана, мана бундоқ ўр.

Халталарни тут танасига суяб қўйиб, ўроқларни айри шохга санчаётганимизда Исғат келиб қолди. Пешанасида ёнғондек кўм-кўк ғурра, бурни қонаган. Юзлари тирналган. Қўйлагининг ёқаси йиртилган.

— Ҳа, нима бўлди?— сўради Жалил.

Исғат индамади. Кўк кўзларида ёш тўлиб турарди. Юзини тескари ўгириб, кўзларини чангли панжалари билан артди.

— Уришдингми? Қим урди?

Исғатнинг юзидаги сепкил доғлари бўртиб кетди. Қўлларини муштга тугди:

— Мен, мен... Нодирга кўрсатаман ҳали! Қелгинди деб мени урди.

11.

Тун. Сулага тўшалган шолча устида ётибмиз. Ой бор тўридаги мирзатерак учида михланиб турибди. Уйқум келмайди. Ҳожатмома зиғир мой суртиб, қозон қора босиб қўйган бармоқларим чим-чим-чим, кафтимнинг юлиган жойлари лўқиллаб оғрийди. Тоғамнинг оёқ, панжаларини кесишганда қандоқ чидаганкин?

— Мома?

— Ҳа, болам, ухламадингми?

— Одамнинг қўл-оёғи бўлмаса нима қилади?

— Ундай дема болам. Яхшиям одамга худо оёқ-қўл, кўз ёш берган. Катта ғам елкасини босганда югуради, йиғлайди. Кўнгли бўшайди. Худо кўрсатмасин анови дарахт кундаларидай қотиб тураверса юраги торс ёрилиб кетади. Ҳа, қўлинг оғрияптими, ўргилай?

— Ҳа...— Жалилдан уялиб,— йўқ,— дедим.

— Ҳа, болам, бизлар болалигимизда ўликка жон ато қилиб, юригиб юборадиган табиблар бўларди.

— Уша табиблар бўлса нега бобомни тирилтириб оловдиз?— сўради Жалил.

— Ўлик тирилмайди-ю, ўлай-ўлай деб турганларни даволарди-да. Бобонгни ўзи ҳам табибликдан хабардор эди. Ешлигимда бобонг нимадир деса ақлим озиб, гап қайтарибман. Мушти билан бир урдик, мана шу,— Ҳожатмома оғзини очиб, юқори чакагида осилиб турган учта сариқ тишини кўрсатди,— учта тишим-лиқиллаб, осилиб қолди. Оғзим қонга тўлди. Яна ўзининг раҳми келдими, иссиқ ҳўл латга қилиб, лиқиллаб турган тишларимни бир уриб жойига қоқиб қўйди. Соғ тишларим тушиб кетди, булари ҳалиям турибди...

— Мома.

— Ҳа, мома деган тилингдан ўргилай?

— Урушга фақат эркакларни юборишади. Шу оналарни ўзини подшо ё лашкарбоши қилиб қўйишса қандай бўларкин? Ё оналар фақат қиз туғишса... Аскарлар ҳам, уруш ҳам бўлмасди...

— Ҳе, болам. Аёл ярим одам-да. Она болам, деб куйса, ота ҳам ёнади-ку. Онадан ҳам ортиқроқ. Санларни деб отанг милтиқ олиб, ўз жонини аямай, ажалга рўбарў кетди. Бу ўт тушгир дунёнинг ўзи шундай қурилган. Шохлонғич сигирга худо билиб шох бермайди. Агар бу Гитлер қон қусгурнинг ўрисларникидай кенг ери, кўп одамлари бўлганда оламни ёқиб, бутун жондорларни қиличдан ўтказарди.

— Қандай ёнади, мома?

— Ҳе, қўй. Ўзи ёнсин, болам.

Ҳожатмома чилим чеккани ўчоқ бошига кетди. Тоғам билан онам колхоздаги йиғилишдан ҳали ҳам қайтишмаган. Жалил жим ётибди. Қишлоқ сокин ухлаяпти. Бошим хумдай шишиб кетяпти. Ҳожатмоманинг кўп гапларига тушунмадим. Жалилдан сўрамоқчи бўлдим:

— Жалилвой.

— ...

Жалил юзини ёстиққа қўйиб, лаби қия очиқ, ухлаб ётарди. Дарахтлар орасига бекинаётган ойнинг хира нуридан юзи сарғиш кўринди.

Кўзимни юмдим. Боғ тўридан бойўғлининг хунук товуши эшитилди. Бизилдоқ бизиллади. «Отажон, дейман. Тоғамдек чўлоқ бўлиб келсангиз ҳам майли. Тунда тоғамдай бир «оёғингизни тошновда қолдириб ухлайверасиз. Лекин орден, медалларни эсиздан чиқариб қолдирманг. Яхшиси, мен боргунча кўта қолинг. Тез орада етиб бораман».

12

Эрталаб туриб, ҳовузда юз-қўлимни ювдим. Онам сигирни соғиб, сутни машрапага солиб, Жалилга бердилар:

— Мижозларга элтиб бер. Қайтгунча идорага кириб, хатларни ол.

Мен сигирни ҳайдаб кетаётган эдим, дарвоза олдида Жалил кутиб турган экан:

— Сузишдан орқада қоляпсан. Жангаллик ариғи саёз. Фазли ариғи ё Қашқадарёга бориб машқ қил.

Сигир ердан бошини кўтармай ўтлаб юрибди. Кун тиккага келиб, ҳаво исигач, кўйлак-иштонни шўрага илиб қўйиб чўмилдим. Қирғоқдаги қамишни икки қўлим билан ушлаб, оёқларимни тапиллатаман.

Бир қулоч келадиган қамишнинг бир учи оғзимда, сув остида аввал ўн еттигача санаб ўтирдим. Кейин эллик-кача санадим. Учинчи марта чуқурроққа шўнғиб, ўн биргача сановдим, оғзимга сув кирди. Ҳовлиқиб қирғоққа чиқдим. Йўтал тутди. «Бугунчалик етар».

Кийинмоқчи бўлдим. Кўйлак-иштоним йўқ. Сигир ҳам узоққа кетиб қолибди. Шўра, тиконларнинг орасини қарадим. Йўқ.

— Ҳа, Содиқ?

Орқамга ўғирилдим. Қўлига варрак ушлаганча Нодир илжайиб турибди.

— Мактабга бормадингми?— сўрадим.

— Бордим. Синфимизни ғаллазорга ҳасва¹ теришга олиб кетишди. Қочдим.

— Қўйлак-иштонимни яширдингми?

— Яширдим.

— Нега?

— Бу мен чўмиладиган жой.

— Сотиб олганмисан?

— Кўп гапирма. Бир ураман! Варрагимни ҳу анави тепаликдан қўйиб юборсанг, суғун бераман.

— Ҳа. Олдин кийиниб олай.

— Йўқ. Олдин варрагимни учирайлик.

У суғурта қора ипни ушлаб турди. Мен варракни олиб тепаликка кетдим.

Варракни бошим устига кўтариб, югур, деган ишорани қилдим. Нодир чопди. Варрак учиб ўрнига, ерга шох ташлаб, тиконга илашди.

Нодир ипни суғуртага ўраётиб:

— Тўлайсан. Янги варрак қилиб берасан,— деди.

— Жинни шамол экан, варракнинг ўзи шох ташлади-ку!

— Сен атайлаб шохини эгиб қўйворгансан. Янгисини ясаб берасан.

— Майли. Сигирим кетиб қолди. Қийимимни бер тезроқ.

— Оёғимга суқилган тиконларни олиб ташла, бераман.

— Игнам йўқ-да.

— Тирноғинг билан.

— У янтоқ орасидан қизил алачадан тикилган иштон, оқ бўз кўйлагимни олиб берди.

¹ Ҳасва — буғдой, арпага тушадиган ҳашарот.

Ювиниб чиқиб, энди кўйлагимни кийганимда Нодир ундай майин бир ҳовуч тупроқни орқамга сепди. Яна ювиниб келдим. Иштонимни кийдим. Энди елкамга сепди. Қарасам сигир кўзга кўринмай қолибди. Лой, тупроқли баданимга кўйлакни кийиб, югуриб кетдим: «Сен бақалоқ кўрасан ҳали. «Асир»га олиб, қўлингни орқангга боғлаб, кўзингни эски сочиқ билан танғиб, тунда ғариб-мозорга элтиб қўймасам!»

13.

Кўчадаги ўрикнинг пастки шохига эски хокандозни — Гитлернинг «боши»ни осиб қўйиб, Жалил билан Исҳоқ уни палахмондан отишаётган экан.

Сигирни ариқ бўйида қолдириб, уларнинг ёнига бордим.

— Содиқ, ма сенга тўртта ўқ,— деб Жалил қўлимга тўртта қайроқ тош берди.— Мана шу ердан,— у ерга чизилган чизиқни кўрсатди,— отасан. Йигирма қадам.

— Сизлар отмайсизларми?

— Отдик. Менинг иккита «ўқ»им тегди.

— Исғат-чи?

— Тегмади,— деб Исғат бўз кўйлагининг киссасида дўппайиб турган тошларни шақирлатди.

Менинг биринчи «ўқ»им фриц бошининг тепасидан, бири ёнидан ўтиб кетди. Учинчи дарахтнинг шохига урилиб, қайтиб бориб хокандозга жаранглаб тегди.

— Урра!— дедим.

— Урра!— деди Исғат.

— Ҳисоб эмас,— Жалил рогаткани киссасига солди. Қайтиб бориб теккан ўқ душманни ўлдирмайди. Сизлар яна тўрттадан ўқ отасизлар. Машқларинг бўш!

Командирнинг олдида уялиб қолмаслик учун баҳона топдим:

— Агар чиндан ҳам Гитлерни боши бўлса хатосиз отардим!

— Машқда отолмаган жангда ҳам отолмайди.

— Мен ўнг кўзимни юмиб, чап кўзим билан нишонга олувдим.

— Мерган икки кўзи билан ҳам, ҳатто кўзларини юмиб ҳам мўлжалга ота олиши керак!

Исфат ҳам «бўш»лигини кўрсатгиси келмади:

— Менинг рогаткамнинг бир резини калта.

Жалил унга ҳам гап топиб берди:

— Аскарнинг қуроли доим шай туриши керак.

Тўрттадан эмас, тўрт киссадан «ўқ»ларни ота-ота пода қайтаётганда уйга бордик. Дарвозадан кираётганда:

— Жалил,— дедим.

— Ҳа?

«Нодир менинг кийимларимни яшириб, тупроқ сепди» дегим келди-ю, ютиниб оғиз очолмадим.

— Нима дейсан, айт!

— Нодирни асир олмаймизми?

Жалил менга кўзларини қисиб қаради:

— Нега?

— У бизни отряддан эмас-ку.

— Олиш керак!— деди Исфат ҳам суюниб.

— Уйлаб кўрамиз.

— Бизлар ўйлагунча у қочиб кетади.

— Қаёққа қочарди. Бирон гуноҳ қилганда ушлаш керак-да. Бекордан-бекорга...

«Бекордан-бекорга эмиш,— менинг жаҳлим чиқди.— Исфатни дўппосласа. Мени шарманда қилса-ю... Командир бўлгандан кейин қонга-қон, жонга-жон деб қаттиқ туриб олса-да! Қани энди ўр тўқмоғим бўлсайди. Жалил-войга эланмасдим ҳам».

Уқим мўлжалга тегмаганидан, Жалил кўнгилчанлик қилиб бақалоқни асирга олишга буйруқ бермаганидан хафа бўлиб ётибман. Ўзимга ўзим тасалли бераман: «Майли, мен отган тегмаса, отам отган тегади. У ҳам тегмаса, Ҳожатмома ўғли учун унинг танини тирноқлари

билан қийма-қийма қилиб ташлайди. Исғат Аврам ака-си учун унинг кекирдагини ўткир тишлари билан узади. Тоғам бир оёғи учун уни таёқлари билан эски кўрпанинг пахтасидай савалайди...»

14.

Кечаги сўзиш машқлари оғирлик қилдим, эрталаб таним қизишиб, суяқларим зирқираб уйғондим. Оғзим бемаза, сув очади. Нонушта пайтида онам:

— Содиқжон, кўзларинг қизарибдими?— деб пешанамга совуқ кафтини босди. Вой ман ўлай, оловдай ловиллайди-ку танинг. Ҳожатмома ичида пичир-пичир дуо ўқиб, энгашиб, бўйнимга «куф-суфф» деб онамга ўтирилди:

— Тунуқой, қизим. Жалил сен билан борсин. Колхоздан битта хўроз олиб, бериб юборарсан. Худойига.

Кун энди ёйилиб, девор, дарахтлар узун сояларини йиғиштириб олаётганда Жалил тирноқлари ўсган, тожи қип-қизил, думлари ёйдай сариқ хўроз келтирди.

Мома хўрозни сўйиб, худойи қилди. Лекин унинг фойдаси менга тегмади. Кўнглим беҳузур бўлаверади. Оёқ-қўлларимда мадор йўқ.

Пешинда кунгайда ўтиргандим, дўхтир келди. Оқ тунукадан ясалган ялтироқ қутичасини очиб, узун ингичка резина олди. Унинг икки учини қулоғига тикчиб, бир учини менинг кўкрагимга, қорнимга тутиб текшира бошлади:

— Тоға, бу нима? сўради Жалил.

— Фенендоскоп.

— Нима қилади?

— Ичда касал бўлса билдиради.

Жалил яна савол бериш учун лаб жуфтлаётганда, Ҳожатмома:

— Бу хумкалланинг «нима-нимаси» ҳеч адо бўлмайди. Бор ўйна,— деди.

— Эна, қизингиз эрталаб ваҳима қилиб борувди, йигитча соппа-соғ экан,— деди дўхтир фенендоскопни ўраб, майда шишачалар, пахта, дока териб қўйилган «сандиқча»сига соларкан.

Ҳожатмома докторни дуо қилди:

— Нима бўлган экан, болам?

— Терлаб сув ичган, чўмилган. Бировга ичикибди...

— Отасига ичиккан болам.

Доктор жимгина бошимни силади.

— Шундай эна,— деди кейин,— одамнинг танига бирор овқат витамин етмаса касал бўлади. Ота меҳри ҳам — витамин. Усиз қийин болага. Урушнинг катта фожиаларидан бири ҳам шу. Оналар, хотинлар-ку бағри хун бўлиб, куйиниб, тақдирга тан беради. Лекин болалар... Ота меҳрининг ўрнини ҳеч бир нарса тўлдиролмайди.

15.

Одатдагидек яна ўша машқ майдони ариқ бўйида-миз.

Жалилни тез-тез саволга тутаман:

— Жалил.

— Ҳа.

— Йўлда катта дарё учраб қолса нима қиламан?

— Қуриган шох-шабба ёки тахта топасан. Бўлмаса, қамишларни боғлаб «кема» қиласан-да, бемалол эшкак тортиб ўтаверасан.

— Сувда гугуртлар ҳўл бўлиб қолса нима қиламан? Ўрмонда гулхан ёқиб бўлмайди-да.

— Ҳа, менинг киссамда думалоқ ойна-лупа, иккита қайроқтош, пахта бор, олиб кел,— деди Жалил.

Олиб келдим.

— Утир. Қуёш бўлса мана бу лупани офтобга тутасан. Иссиқликни тўплаб, латта ёки пахтани ёндиради. Қуёш бўлмаса,— Жалил Исфатнинг қўлига пахтани тутқизди:— ушлаб тур.— Узи икки қайроқни бир-бирига ура бошлади. Майда учқунлар сачраб, куйган темирнинг ҳиди келди.

— Ёнди, ёнди, пуфф-пуфф,— Исфат севиниб ўрнидан турди. Қўлидаги пахта тутай бошлади.

Жалил пахтани бармоқлари билан эзгилади:

— Ма, сенга керак бўлади,— иккита оқ тош, бир сиқим пахтани берди.— Тўрвага солиб қўй.

16.

Синфда ўтирибман. Хаёлимда, отам келиб, уйда мени кутиб тургандай. Қачон қўнғироқ чалишаркин? Дарсдан чиқибок, кўча чангитиб чопдим. Баданим терга ботиб кетди. Дарвозага етганимда ичкаридан бошига желак¹ ёпинган кампир ва қизил рўмол ўраган аёл чиқди. Улар менга қарамай, ўзаро гаплашиб кетишяпти.

— Бўривойнинг бахти бор-да. Қал бошга олтин тароқ, дегандай шундай жувон тушди-я!

Кампир желагининг барини қайириб, бир қўлини белига қўйди:

— Ҳа, дуркин, гулдайгина экан. Бўри қари, хунук. Кейин гиж-гижлашиб юришмаса бўлгани.

— Ҳо, Бўривой ҳар қандай шаддотнинг ҳам шохини қайириб олади. Буку...

— Еш, соғлом хотин. Бунақаси рўзғорни ҳам, эркакни ҳам яшнатади.

Югуриб уйга кирдим. Дастурхонда уч-тўрт бурда нон, бир ҳовуч майиз, тақсимчада иккита камёғ исмалоқ

¹ Желак — паранжининг читдан тикилгани, калта, енгил, енгисиз,

сомса турибди. Онамнинг юзлари қизарган. Ҳожатмома менга ўгирилди. Унга, ким келувди, дегандек тикилдим.

— Чой ичиб олақол, Содиқжон,— гапни бошқа ёққа бурди мома.

Сомсани еб ярим пиёла чой ичдим. Улар мендан ниманидир яшираётганини сездим. Супага чиқдим. Анчадан кейин онамнинг товушлари эшитилди:

— Ҳеч кўнглим йўқ унга...

— Қайси жувон эрнинг уйига кулиб боради. Хотин кишининг кўнгли чимилдиққа киргандан кейин илиб кетади,— деди Ҳожатмома.— Туппа-тузук, соғлом эркак. Кишининг соясига қараб камзул бичма. Олдин гаплаш. Аёлманд кўринади ўзиям. Қозони ҳар кун қайнаб турган бўлса. Кейин пушаймон еб қолма. Ботган қуёшнинг иссиғига исиниб бўлмайди.

— Гап топиш-тутиш, ейиш-ичишдами,— эътироз билдирди онам.— Уй жойли бўлса. Яна...

— Сенинг ҳам боланг бор. Бўйдоқ олармиди. Ҳозир йигитларнинг ўзи йўқ. Уруш эркак уругини қириб юборди. Бу ёнда қизлар арпа кудрасидай ўсиб-гуркираб турибди.

— Содиқжонни ўйлайман.

Менинг таним жимирлаб кетди.

— Нима Содиқ? Боши топилади. Отасиз бола-узангисиз той. Боши оққан томонга кетаверади. Қайтариб бўлмайди.

— Содиқжонни бегоналаб турткиламасмикан, деб хавотирланаман. Бола ўксимасмикан?

— Сув келса бирга симирдик, тош келса кемирдик. Раҳмат сенга. Энди иқболингни ўйла. Ҳуснинг бор. Қонинг қайноқ ҳали. Сўққа бош ўтиб, увол қилма умрингни. Худо берса ҳали яна бола кўрарсан. Хотин киши ажриқ ўт. Қанча топтама, эзма, томир ёзаверади, тухумлайди илдизидан. Насиб бўлса бахтинг очилиб кетар. Сенинг кўнглингни кўтарар, Содиқжоннинг етимлигини билдирмас. Сигирни сотиб, у-бу нарса қилиб оларсан.

— Сигирни сотсак нима қолади сизларга. Йўқ, сотмаймиз. Акамнинг топгани ароқ ўлгурдан ошмайди.

— Сотмасак бўлмайди, қизим. Эркак ҳар қандай ковакка сиғиб кетаверади. Аёлнинг йўриғи бўлак. Гап қилишади, ейман деб ўттиз икки тиши билан шўлпайиб келди, деб. Сигир қариб, сути камайди. Ўтган йил қиср қолувди. Мана, бузоқчаси уч йилда сигир бўлади...

Жалил ўт кўтариб келиб, супанинг лабига қўйди. Ноилож ўрнимдан туриб, унинг ёнига бордим. Жалилнинг бўйни, пешана, бурни атрофини тер босибди. Қўйлагининг орқа этаги кўтарилиб, мижиғланиб, кўкрагига ёпишиб қолибди.

— Содиқ, охурни олдига элтиб қўй шуни.

— Хўп,— ўтнинг устига санчилган ўроқни тутнинг айри шохига қўйдим. Ўтни судраб кетдим.

— Судрама, ифлос бўлади.

«Сотиладиган сигирга ҳам тоза ўтми», демоқчи бўлдим-у, индамадим. «Қим экан у, онамнинг кўнглини кўтарадиган», мени... сигирни сотишга мажбур қиладиган?».

17.

Шанба куни сигирни роса боқдик. Ҳожатмома ҳўл латта билан, туғидан қулоқ-думигача ялтилатиб артиб чиқди.

Тун ярмида уйғондик. Ҳожатмома тоғамни уйғотувди, у,— бормайман,— деди. Жалил арқон билан олдинда, мен хивични ушлаб сигирнинг орқасидан боряпман. Ҳожатмома йўл четидан тусмол одимлайди. Салқин шабада эсади. Далалар тун сукунатида. Мол бозорга кириб борганимизда уфқ-шира ёриша бошлаган. Лекин одамларнинг юзини, молларнинг рангини ажратиш бўлмасди. Савдо бошланиб кетган. Даллолларнинг:

— Менга қўлингни бер!

— Бор, барака топ!

— Жалилвой ўзинг айтақол, қанақа бўлсин,— сўрадилар онам.

— Икки кўкрагида киссаси, елкасида погони бўлсайди,— деди Жалил кўзлари жавдираб.

Орадан икки кун ўтгач, чиндан ҳам онам кўйлак келтирдилар. Чап кўкрагида битта чўнтаги бор. Иккита оқ тугмали. Йўл-йўл жигар ранг чизиқли. Жалил уни бир кун кийди.

Эртаси Жалил эски кўйлақда мактабга кетаётганда тоғам сўради:

— Янги кўйлагингни киймадингми?

Гапга Ҳожатмома аралашди:

— Мен айтувдим олиб қўй, деб.

Шундан кейин Жалил мактабга яна эски кўйлақда қатнай бошлади.

19.

Дарвозадан ҳатлаб энди кўчага чиққандим. Нодир келиб қолди.

— Содиқ, тўхта.

— Нима?

— Юр, ер пиёз терамиз.

— «Майли, қоқи қиламан, сафарга ярар. Бари бир ишим йўқ-ку».

— Майли.

— Сен ариқнинг қирғоғидан юр, мен нариги томондан.

Ариқ лабида кета-кетгунча сувқамчи, биюрғун, савринжон, оқмия, қуртқасоч, гулпар, очамбити, бўзноч, индов, салом алайкум, қораандиз аралаш-қуралаш ўсиб ётибди. Кўзимни ўтлардан ўзмай бораяпман.

— Содиқ топдингми?

— Йўқ.

— Яхшироқ қара, мен иккита топдим.

Ариқнинг қирғоғида ўтган йил қазиб ташланган лой

пўрсиллаб турибди. Чумчуқтол ёнида пиёзбарг ўсимликка сутпечак чирмашиб ўсган. «Топдим». Ковлай бошладим. Пахтатикон бармоқларимни тилиб, қонатди. Ҳеч нарса йўқ. Ер пиёз деб заъфаронни қазиган эканман. Урнимдан туриб, кафтларимни ишқадим. Ер пиёз оёғимнинг остида турган экан. Чўккалаб ўтирдим. Учи йўниланган таёқ билан атрофини ковлай бошладим. Бир, икки, уч, тўрт, беш... бедананинг тухумидай ўн иккита ер пиёз бир-бирига ёпишиб ғуж-ғуж турибди. Иккита каттасининг устини сарғиш пўстлоқ қоплаган. Нам тупроқ ҳиди димоғимни қитиқлади. Лойларини артиб, баргларини юлиб, ер пиёзни киссамга солдим. Урнимдан туриб, тупроқни жойига суриб қўйдим. Бақалоқнинг товуши узоқдан эшитилди:

— Содиқ, топдингми?

— Ҳа!— қўлимни кўтардим.

Нодир терлаб-пишиб чопиб келди.

— Қани, қанча? Емадингми?

— Йўқ.

— Биттасиниям?

— Биттасиниям.

— Яша. Ке, бирга терамиз. Сўгин тенг бўлиб оламиз!

Майлими?

— Майли.

Нодир қалпоғини тутди. Унда иккитагина нўхатдай чучмома бор эди. Мен киссамдаги ер пиёзларни қалпоққа ташладим. Нодир кўзларини қисиб, менга ишонмагандай қараб турди:

— Тенг бўламиз-а?

— Ҳа.

— Мана сенга!— Нодир бошмалдоғини ўрта бармоқлари орасидан менга кўрсатди-да, қалпоғини бағрига босиб, тилини кўрсатди. Бир ер пиёзни оғзига ташлаб, гичир-гичир чайнади:

— Сан онангга келган тўйни ейсан,— орқасига бурилиб кетди.

«Қанақа тўй?» Донг қотиб қолдим. Дадамнинг «сурати»ни олгандан кейин у билан гаплашмайман деган эдим. Едимдан чиқиб кетибди. Ана, мени яна аҳмоқ қилди.

Кўзларимни тилинган бармоқларим билан артиб, уйга кетдим.

Кичик уйдан Ҳожатмома, онам чиқдилар. Онамнинг яноқлари қизил. Сочлари қатиқ билан ювилган. Ялтирайди. Бирам чиройли бўлиб кетибдилар.

— Содиқжон, мана совғалар.— Ҳожатмома супага ўтириб, гирдига сариқ ип билан кашта тикилган қийиқчани очди. Тўртта бўрсилдоқ бугдой нон, элакчадай келадиган кунжут ҳолва, ёнғоқ... Шошиб қолдим. «Агар бу нарсаларни олсам бир ҳафталик йўлга етади».

— Ким берди, қаердан?

— Отанг,— деди Ҳожатмома тандир томонга қараб.

— Отам?— юрагим қинидан чиқаётгандек дук-дук ура бошлади.— Отажоним қанилар?

Супа пастидаги тутга эчкини боғлаётган эркак қаддини ростлади. Менга қараб илжайди. Мўйлаби лабида осилиб турар, кўзлари қизил. Баданим бўшашиб кетди.

Онам кўкракларига тушиб турган бир ўрим сочларини ушлаб, ерга тикилдилар. Ҳожатмома оғзини очиб, қотиб қолди.

Мўйловдор чарвоқдаги беҳига боғлаб қўйилган отини миниб кетди. Онам уйга кирди:

— Ана, айтмовдимми?— Ҳожатмомага гина қилгандек тикилди.

— Нима қиламиз болам, тақдир-да,— Ҳожатмома қотма бармоқлари билан чилимга ёпишди.— Тириклайин гўрга кириб бўлмаса. Ҳозир чиқмасанг сочинг пахта, белинг обкаш бўлганда биров қайрилиб қарармиди.— Кампир қуршоқ лабларини ялади.— Бу қаро ер ёш-ёш йигитларни олгунча мендай муриган-чириганларни ютса нима қиларди.

Онам чой қайнатаман деб чиқиб кетдилар. Ҳожатмома менга насиҳат қила бошлади:

— Онанг хотин елкасида уй, тўртта оғиз, колхоз юкини шунча вақт кўтариб келди. Етар энди. Одамдай мундай нафас олсин, ўйнаб-кулсин.

— Уйнаб-кулсалар кулаверсинлар...

— Сенга ҳам яхши бўлади. Бўйинг чўзилиб қолди. Эркак одам қаттиқ қўли билан сени йўлга солиб юборади.

— Кераймас!

Ҳожатмома менга тик қаради:

— Муштдай бошингдан гап қайтаришни ўрганма. Катта бир нарса деганда қулоқ сол. Мўмин-қобил бўлсанг, қўрслик қилмасанг, юраги юмбаб сенга қарашади...

— Кераймас...

— Яна гап қайтаради-я!— Ёшлигида онанг бир қучоқ олов эди. Бу уруш сўлитди ҳалиям. Сени, отангни ўйлаб... умрини ўтказяпти. Ҳозир айни юрган йўлида этагидан бола тўкилиб юрадиган пайти... Сен оёгини боғлаб турмаганингда аллақачон бахтини топиб, орқаддини жужуқлар босиб кетарди. Санга укалар туғиб берарди...

— Кераймас!..

20.

Икки кундан кейин қишлоқнинг катта-кичиклари тўпланишиб, эчкини сўйишди. Мўйловдор уч-тўрт шериклари билан отларда, хотин-халажлар аравада келишди. Катта қозонда шўрва қайнатишди. Уч-тўрт йилдан буён нон ёпилмай, тандиримиз ёрилиб кетган экан. Жалилларнинг айвонидаги тандирда нон ёпишди. Боғ устида шўрва, иссиқ нон ҳиди сузди. Болалар, итлар боғ атрофида ўғри мўшукдек айланишиб қолишди. Уйда, тўртбеш хотиннинг ўртасида ясаниб-тусаниб ўтирган онам

кўзимга хунук кўринди. Жалил, Исфат ўчоқ ёнига ўтин шох-шабба ташиш билан овора.

Жалил чақириб қолди:

— Содиқ, Содиқ!

— Ҳа?

— Уйга кир. Холам айтдила.

Уйга кирдим. Хотинлар сопол косаларни бўшатиб, дастурхонга қўлларини артишяпти. Онам менга:

— Содиқжон шўрвани ичиб ол. Аравага чиқамиз,— дедилар. Юзлари қизариб, қулоқлари орқасидаги, бўй-ниларисидаги ингичка ажинлар текисланган. Пойгакда ту-равердим.

...Дарвозада уч отлиқ олдинда, икки ғилдиракли арава орқароқда турарди, Ҳожатмома бели букчайиб, хокандозда исриқ тутатиб чиқди. Қиприклари нам. Кенг энги билан кўзларини артди. Онамнинг этакларига, рў-молларига исриқ тутди. Менинг қалпоғимни олов усти-да айлантриб берди:

— Жин-пиндан, ёмон кўздан асрасин. Чиқ энди ара-вага.

— Мома, Сиз ҳам юринг бизлар билан,— деб элан-дим.

— У, мен юрадиган йўллар орқада қолиб кетган, соядай. Бу ёғи энди сизларга. Менинг энди оёқларим шилқиллаб қолди мойи қуриган арава гупчагидай.

Унинг хира кўзлари ёшланди. Нима қилишини бил-май пешанамдан ўпди.

— Умримдан бўлса, бир бориб кўриб келарман. Оқ йўл. Ма, киссанга солиб қўй.— У менга бир бош пиёз берди.— Эсон омон боргач, қатиққа тўғраб, ич.

Ноилож араванинг орқасига ўтирдим. У ўрнидан энди силжиганда дарвозадан қўлтиқтаёғини тўқиллатиб то-ғам, орқасидан Жалил югуриб чиқди:

— Содиқжон, ма,— у чопиб келиб, менга янги кўйла-гини узатди.

Юрагим гупиллаб ура бошлади:

— Сеники-ку!

— Ол, совға сенга.— Кўзлари ёшланиб, товуши қалтиради.— Ол-л. Бўлмаса хафа бўламан...— Тиззамга қўйди.— Каникулда борарман.

Олдин дарвоза, кишилар, сўнг тоғам, Ҳожатмома чанг пардаси орасида қолиб кетди. Бора-бора арава орақасидан чопиб келаётган Жалил, Исғат ҳам кўринмай қолди. Фақат Олапар тилини осилтириб, йўл четидан чопиб келарди.

— Қайт, Олапар, қайт!

У ҳам чанг пардаси ичида қолди. Сўнг яна сузиб чиқди.

— Олапар, қайт!

Бошини эгиб тўхтади. Қулоғини қимирлатиб, маъюс кўзларини очиб-юмди. Охири у ҳам кўринмай кетди.

Қишлоқдан узоқлашган сари дунё кўзимга чанг босгандек кўринди. Аравага ўрнашиб ўтириб, отнинг чанг босган сағрисига, аравакашга, бошига рўмол, паранжи ташлаб, онамнинг атрофида жим ўтиришган хотинларга тикилдим. Аравадан тушиб, орқамга қарамай қочгим келди. «Онамнинг бир ўзлари нима қиладилар?»

Чўл. Чанг. Атрофда на бир уй, на бир дарахт бор. Майсалар сап-сарик қовжираб қолган. Осмонда қушлар ҳам кўринмайди. Аравага қўшилган отнинг қадами секинлашиб, оғир нафас ола бошлади. Филдираклар йўлнинг ўнқир-чўнқирига «ғийқ» тушганда, сомон устида ўтирган хотинлар «вой!» деб чойнак қопқоғидек сапчиб тушишади.

21.

Қишлоққа қош қорайганда етиб бордик. На боғ, на ариқ, на девор бор. Ҳар ер, ҳар ерда лой томли пахса уйлар. Ёнида тандир. Думи, қулоқлари кесилган итлар ириллаб кутиб олишди. Атрофи уч пахса девор билан ўралган ёлғиз ҳовлининг пешайвонли катта дарвозаси

олдида тўхтадик. Атрофи супачадек кўтарилиб, бир пахса девор билан ўралган қудуқ ёнида иккита тикон гулхан гуриллаб ёняпти. Ичкаридан ҳассага латта ўраб, керосин қуйиб машъала ёқиб чиқишди. Мўйловдор онамни аравадан кўтариб олиб, гулхандан айланиб ичкарига кириб кетди. Мен бурнимни тортиб, бошимни эгиб қолдим. Ҳеч ким индамади. Онамларнинг изидан секин эргашдим. Қайнатма шўрва, от тезаги, куйган латта ҳиди келди. Оёқ остида узун, қизил бақбақаси осилган куркалар юрибди. Ғала-ғовур. Ҳовлининг тўрида қатор уйлар. Олди супа. Ён томонда айвон. Устида ғўзапоя босиб қўйилган. Тандир олдида янтоқ уйилган. Ундан нарироқда молхона, устида сомон уюми, ёнида эски эшак арава турибди. Тандир олдида қулоқ-думи кесилган сарғиш катта ит тумшугини қўлларига қўйиб, одамларга кўзларини мўлтиратиб, жаҳл билан қарайди.

Онамни ўртадаги катта уйга олиб киришди. Шўрва ичгач, одамлар тарқалди. Ҳовлида катта ит, қозон бошида семизроқ кампир, даҳлизда мен, ичкари уйда онам билан мўйловдор қолди.

Ичкари уйнинг деворида улкан соя пайдо бўлиб, тоқчада хира ёниб турган чироқ ўчди. Уйни зулмат қоплади. Онамни кутдим. Кўчада ит вовиллади. Қудуқ бошида турган челақнинг занжири жаранглади. Ҳалиги кампир қозон-товоқ ювишга сув тортаётган бўлса керак. Узоқда эшак ҳангради. Ойнинг хира нури бўсагадан ҳатлаб, даҳлиз тошновига кирди. Бегона уй, бегона жой. Уйқум келмаяпти. Кўзларим чангданми, чарчаганданми ачишиб, ёшланди...

22.

Тонгда мўйловдорнинг товуши қулоғимга кирди:

— Боланг нахс босиб ётибди. Уйғот. Рўзғордан қут-барака, файз қочади.

Қўл-оёғим қақшаб, кўзимга уйқу тиқилиб турган бўл-

са ҳам, сапчиб турдим. Қудуқдан икки челақ сув тортиб келдим. Супа, ҳовли, дарвоза олдиларига сепдим. Онам келин супурги билан ҳамма жойни ойнадай супурдилар. Дарвоза олдига етганларида:

— Чиқма,— деди мўйловдор.— Содиққа бер, супуради.

Кеча ўчоқ бошида ўймаллашиб юрган семизроқ кампир (мўйловдорнинг бефарзанд опаси экан) икки сугирни соғди. Сутни сават остидаги учта қатта сопол товоқларга ағдарди. Сигирларни, бешта қўйни подага қўшиб юборди. Онам:

— Содиқ, қўлларингни ювиб уйга кир,— дедилар.

Қатта уйнинг ўртасида йўл-йўл қизил бўз дастурхон тўшалган. Унда тўртта иссиқ нон, сопол косада хом қаймоқ, тақсимчада майиз турибди. Тўрдаги кўрпачада мўйловдор чордона қуриб ўтирибди. Ён томонида онам. Индамай кирдим. Мўйловдор менга тикилди. Онам:

— Саломинг қани, болам,— дедилар. Салом бергим келмаса ҳам қўлимни кўксимга қўйиб:

— Ассалом,— дедим. Мўйловдор «ваалай» деб, нонни ушата бошлади. Ёнидаги чойнакнинг чойини қайтариб, устига сочиқ ёпиб қўйди:

— Ол,— деб нонни қаймоққа ботириб, лунжини тўлдириб чайнай бошлади. Мўйлаблари қанот қоққан қушдек силкинади. Мен нон чайнаб, онамга тикилдим.

Мўйловдор тез-тез овқатланиб, менга бир олам ишни буюриб, чиқиб кетди. Онам билан иккимиз қолдик.

Томоғимдан ҳеч нарса ўтмади.

— Она, кетайлик,— деб эландим.

— Қаёққа?— ҳайрон бўлиб онам менга қарадилар.

— Уйга, ўзимизникига!

— Энди шу ер бизларнинг уйимиз,— деди ўзини қувноқ кўрсатишга уриниб.— Бу жойни ташлаб қаерга борардик...

Даҳлизда оёқ шарпаси эшитилди. Қўшни хотинлар, кампирлар келишди. Онам яна дастурхон ёзди. Мўйлов-

дорнинг опаси сопол косаларда шўрва келтирди. Косаларда фақат гўшт, пиёз бўлса-да, шўрванинг ҳиди жуда азали. Мен ютиниб, ҳовлига чиқдим:

— Болам сув келтир,— деди кампир. Қудуқдан икки налакни тўлдириб келдим.

— Ғўзапоядан ҳам олиб бер.

Томдан ўчоқ ёнига икки қучоқ ғўзапоя ташлаб, дарвозадан чиқдим.

23.

Қудуқ ёнидаги супада ўтирдим. Зерякиб кетдим.

Жалилни, Исфатни, уйимизни соғиндим. Қўлим ишга бормайди.

Урнимдан туриб керишаётганимда, ҳовлининг ён девори орқасидан билагига сопол кўза осилган, хипча, қошкўзлари қора бола кўринди. У бизларнинг дарвозага ҳадиксираб, маъюс тикилди-да, секин қудуқ томон кела бошлади. Дарвоза олдида ётган ит ирғиб ўрнидан турди. Бориб, боланинг оёқларига суйкалди.

У менга кўзи тушиб, ҳўмрайди. Негадир унга гап қўшгим келди:

— Ҳов бола, ке ўйнаймиз.

У индамади. «Соқовмикан» деб яқинроқ бордим. Тирсагидан секин ушлаган эдим, қўлимни силтаб ташлади:

— Тегма менга!— лаблари титраб, кўзлари ялтираб кетди. Қатта қулоқлари дик. У менинг оёғимдаги эски, таги тахта туфлига, янги кўйлак, бошимдаги шаҳрисабизи қуроқ қалпоққа тикилди.

Қизиқ бола экан, дедим ичимда. Отини сўрадим...

— Отинг нима?

— Қосим-лопчи.

— Лопчи?

— Ҳа, болалар шундай дейди.

- Қаерда турасан?
- Ху, анов, қора уйда, — у кенг майдонда тартибсиз дўппайиб турган ўтовлардан бирига ишора қилди.
- Отанг борми?
- Йўқ.
- Урушдами?
- Йўқ.
- Қаерда?
- Сен олиб қўйдинг, — у ерга қараб, бурнини тортди.
- Мен?!
- Ҳа, сен!
- Нима?!
- Отам сени онангни олиб, мени икки укам, онам билан ўтовда қолдирди. Энди мен тоғамнинг олдига кетаман.
- Тоғанг қаерда?
- Урушда.
- Жойини биласанми?
- Йўқ.
- Бўлмаса бирга кетамиз. Мен ҳам отамнинг олдига бораман.
- Отанг борми сани?
- Ҳа, бор.
- Йўлни биласанми?
- Биламан. Қишлоқда Жалил акам бор, харита туйиб қўйган. Битта компас топсак бўлди. Айтгандай, «машқ»лардан ўтганмисан?
- Қанақа машқ? — у менга ҳайрон бўлиб тикилди.
- Майли, ҳаммасини ўзим ўргатаман.
- У кўзани тўлдириб, билагига илдириди:
- Мен борай, уйда сув йўқ эди.
- Уйнашга шерик, сафарга ҳамроҳ топилганидан хурсанд бўлдим:
- Эрта ҳам кел.
- Хўп, — у орқасига бурилиб кетди.

Онам дераза олдида ойнага тикилиб турган экан. Мени кўришлари билан иш буюрдилар:

— Содиқжон, қудуқдан сув тортиб кел.

Айтганларини қилдим.

Кўча чангитиб пода ўтди. Қуёш ботиши билан қўл, бўйин, юзларимни пашша чақа бошлади. Кампир тоғорада таппи тутатди. Ҳовли, уйларни аччиқ дуд қоплади.

Онам сигирнинг елинини уқалаб, хурмани тизза орасига қўйиб соғаётганида от дўпири эшитилди.

— Бор Содиқжон, отни жиловидан ушлаб, айвонга боғла.

Мўйловдор узангига оёғини қўйиб, чаққон тушди. Чакмон этигидаги чангни қоқмай уйга кирди. Онам сигирни чала соғиб, бузоқни ечиб юбориб, Боривойнинг орқасидан борди. Мен отни айвон устунига боғлаб, охурага майдаланган беда солаётган эдим:

— Содиқжон, обжўшдаги иссиқ сувни келтир,— деди онам.

Тошновда кир ювадиган катта сопол тоғора турибди. Онам унга иссиқ, совуқ сувни аралаштириб солди. Бўривой яктаги, телпагини ечиб, қозиққа илди. Тошнов гирдига ўтирди. Оқ сурп кўйлагининг очиқ ёқасидан кўкрагидаги қалин жунлар кўриниб турарди. Онам энгашиб, унинг оёғидаги қизил хром этикни тортди. У кенг оқ иштонининг пойчаларини тиззасигача шимариб, бармоқлари узун, катта, эгри оёғини тоғорадаги илиқ сувга ботирди.

Қараб тургандим, онам:

— Содиқжон, бор ўчоққа оловни гуриллатиб ёқ, чой тез қайнасин,— деди.

Чойнакни олиб кирганимда Бўривой кўрпачада чўзилиб ётар, чап қўлтигида иккита ёстиқ, онам унинг оёқларини уқалаётган эди. Менинг ўқрайиб қараганимни сезди:

— Содиқжон, бор, отнинг тери қотган бўлса сойда чўмилтириб кел.

Сой устида енгил шабада эсиб турибди. Осмонда бир тилим ойнинг ингичка қоши осилиб қолган. Отни қўрқатиписа сувга етаклаб кирдим. Салқин сув танасига ёқиб, индамай турди.

Мен сойдан келганда ўчоқ остидаги оловни кул босган, кампир ошхонада керосин лампани ёқиб қўйиб, тоғорада ҳамир қораётганди. Ичкари уй қоронғи. Даҳлизда менинг жойим тўшаб қўйилган эди.

Ҳовли жим. На одам, на молларнинг шарпаси эшитилади. Даҳлиз очиқ. Тандирнинг катта оғзидан чиқаётган аланга супани, уй деворлари, молхона устунига боғланган отнинг орқа оёқларини, томдаги янтоқ уюмининг бир четини қизғиш эритади. Ёнаётган ғўзапоянинг чирсиллагани эшитилади. Ҳовлида катта соя пайдо бўлди. Кампир елкасига нонкашни кўтариб, тандир олдига борди. Оловни косов билан тушириб, устига сув сепди. Ҳар куни шу ҳол. Бўривой уйғонгунча иссиқ нонлар, қаймоқ дастурхонда туради. Шунча нон бир, бир ярим кунда тугайди. Бизлар бўлсак бир ҳафта ердик, йўқ, бир ҳафтага етказардик...

Ташқаридан сигирнинг пишиллагани, отнинг дўқ-дўқ ер тепсингани эшитилди. Таппи, терт, ёнган ғўзапоя, шиптир ҳиди келди. Кўзимни юмдим: «Ота, отажон! Тезроқ келиб, мени олиб кетинг. Онамни ҳам. Мўйлов, сизни энди келмайди, деб онамга оёғини ювдирыпти. Тезроқ келинг».

Кўз олдимда отамнинг юлдузлари пайдо бўлди:

— Ота!— дейман.

— У индамади. Кўзини жавдиратиб турибди. Мендан хафа кўринади.

— Отажон!— дейман.

Юлдуз секин узоқлашиб, тобора кичрайиб, хиралашиб борапти.

— Кетманг, отажон!

Юлдуз хиралашиб-хиралашиб, узун буйли, хипча, бугдой ранг юзли, чиройли муйлов куйган аскар киефасига кирди. Эгнида погонли гимнастёрка. Кукраги тула орден, медаль. Бошида соябони баланд шапка. Оёғида бир оз чанг кунган қора хром этик. У менинг бармоқлари ёрилиб кетган чангли оёғимга, ориқ қўлларимга маъюс тикилди. Қалпоғимнинг пешанасидаги Жалил чизган «Қизил юлдуз»га кўзи тушиб, мийиғида кулди:

— Қимнинг ўғлисан?

— Танимадингизми? — дедим ажабланиб, — Сизни, Жамол тракторчини.

— Содиқ, Содиқжон, худойим-э, сени кўрар кун ҳам бор экан-ку!

— Ота, отажон!..

Лабимда шўр, илиқ кўз ёш таъмини сездим. Отамнинг бағрига ташландим. Ташландим-у... Шу пайт у яна юлдузга, олисдаги юлдузга айланди.

— Ота, кетманг, отажон! — оёғим остидаги ер тўлғониб, сўнг даҳшат билан гир-гир айлана бошлади. Кўзимни очдим. Қоронғи уйда ёстиқни қучоқлаб ётган эканман. Ичкаридан Бўривойнинг хурраги эшитилди. Узоқда хўроз қичқирди. Хўрлигим келди. Кўрпани бошимга буркаб, ёстиқни тишлаб йиғладим.

25.

Сигирни, қўйларни подага қўшиб келдим. Онам чой дамлаб қуйган экан. Нонушта қилаётганимизда сўради:

— Тунда босриқдингни, болам?

— Отамни кўрдим. Менга қарамай кетиб қолдилар.

— Отанг энди шу киши бўлади, — деб, онам Бўривойнинг михга осиглиқ чакмонига ишора қилди.

— Йўқ, ўзимнинг отам бор. Келадилар.

— Энди унут... Бу кишини ота, де. Гапирса тингла. Сен яхши бўл, деб гапирди. Кафан кийган қайтмайди.

— Елғон, отам кафан киймаган.

Онам қизариб, шишган лабларини ялади:

— Секироқ, кампир эшитади.

— Эшитса эшитаверсин! Сиз, отамни келмайди, деманг. Келади! Юлдузлари ҳар тун порлаб туради-ку!?

— О, болам. Худо ерга тушмаган. У юлдузлар ҳам тушмайди. Узоқлашса узоқлашадими, яқинлашмайди.

«Сизга отам ҳам, мен ҳам керак эмас» демоқчи бўлаётганимда, кўчадан занжирнинг челакка урилиб, жаранглагани эшитилди. «Қосимжон эмасмикин?» Кўчага югурдим.

26.

Қосимжон сув тортиб, биеларнинг дарвозадан кўз узмай турган экан.

— Содиқ, юр.

— Қаёққа?

— Ҳу-ув, сой бўйида эчкиларни боқамиз.

— Майли.

Қосимжон кўзани ўтовга қўйиб чиқди.

Икки эчки, бир така, бир улоқчани ҳайдаб кетдик.

— Увв, кеча бир эчкиэмарни кўрдим. Мана бундоқ, — Қосим икки қўлини ёйди, — бузбқчадай. Хўппайиб, бир эчкимни эмиб ётибди. Кесак отдим. Бошини буриб, бир кўзини менга олайтирди. Қорни қопдай. «Ҳа, тўйгани қўймадинг-а» дегандай лабларини ялади.

— Ҳо, мани алдолмайсан, — дедим. — Жалил эчкиэмарларни ўқиб берган китобдан.

Қосимжон, менга ишонмайсанми, дегандай қаради:

— Китобдаги бошқа, бу бошқа-да.

— Бўлмаса кўрсат-чи!

— Келса кўрсатаман.

Эчкиэмар келмади.

— Кеча кесак билан қаттиқ урувдим. Қўрқиб келмаяпти, — деди Қосим. — Аждаҳони кўрганмисан, Содиқ?

— Йўқ.

— Бир кун эшакка ўт ортиб келаётувдим. Мана бундаққ,— у мени қучоқламоқчидай икки қўлини кенг ёзди,— аждаҳони кўрдим. Оғзини очиб, бир нафас олувди осмонда учиб юрган қушларнинг қаноти қайрилиб, тўптўп йиқилиб тушди. Эшагим ҳанграб юборди. Ўзням узун, хода-бўлардай қоп-қора, бурнининг остида иккита мўйлови, оғзида игнадай, иккита тиши бор экан. Кўзларини олайтириб, менинг остимдаги хуржунга қаради. Иккита нон бор эди. Ҳидини сезган бўлса керак. Битта нонни отдим. Пириллаб, шундоқ оғзига бориб тушди. Чайнамасдан ютиб юборди.

— Илон нон емайди-ку?

— Аждаҳо-да у, ейверади. Яна хуржунимга тикиляпти. Эшакка хала босиб, қочдим... Бирор кун бедазорга бирга борсанг, кўрсатаман.

— Қосимбой ўша аждаҳони урушга юборса бўлмай-дими?

— Нима қилади?

— Сени нонингни егандай, фашистларни ҳам ялмай ютарди.

— Билмадим... — Қосим узоққа кетиб қолган эчкиларга қаради.— Ҳозир, ҳозир ҳайдаб келаман,— деб югуриб кетди.

У эчкиларни ҳайдаб келиб, ёнимда турди:

— Содиқ, олтин балиқни кўрганмисан?

— Йўқ. Олтин балиқ борми?

— Ҳа, бор. Бир кун шу сой бўйида эчкиларни боқиб юрган эдим. Бир нарса тўп этиб оёғимнинг остига тушди. Энгашиб қарасам олтин балиқча. Ҳалқиллаб нафас олади. Кўзлари мўлтирайдди. Сув илон қувган экан уни. Қўлимга олиб тангаларига ёпишган тупроқни артдим. У тилга кирди:

— Қосимжон, мени қўйиб юбор. Нима десанг қиламан,— деди.

— Ёлғон,— дедим мен.— Балиқ гапирмайди.

— Чин,— деди Қосим.— Мен шошиб қолдим. Хаёлим-

га ҳеч нарса келмади. Улиб қолади деб, тез сувга қўйиб юбордим. Чўлп этиб бир айланди-да, думини ликиллатиб шўнғиб кетди. Шундан кейин хаёлимга кўп нарсалар келаверди.— Нимани сўрардинг сен ҳозир олтин балиқча келиб қолса?— сўради у.

— Отамни, сен-чи?

— Мен ҳам...— деди Қосим ўйланиб.— Ана, ана!— Қосим энгашиб, сувга тикилди. Соё остидан билқ-билқ сузиб чиқаётган пуфакчаларни кўрсатди.— Келибди. Нафас оляпти.

— Йўқ, тупроқ орасидан ҳаво чиқяпти.

— Кўрасан, келади...

Умид билан сувга тикилиб турдим. Келмади, олтин балиқча келмади. Балиқ ўрнига, қирғоқдаги устихудус, айиқтовоқ ўтлари ёнидан катта қурбақа сузиб чиқди:

— Ана, олтин балиқчанинг иши чиқиб қолди. Бўлма-са келарди, деяпти,— тушунтирди Қосим қурбақанинг «ква»сини менга. «Қосим қурбақанинг «тили»ни биларкан. Урганиб олишим керак».

Мен шерик топганидан, Қосим лофларини тингловчи қулоқ топганидан хурсанд, уйга қайтдик.

27.

Рўзғор, ташвиш онамни кундан-кун сўлита бошлади. Тонгда туриб сигир, эчкиларни соғиш, молхона тозалаш, қозон-товоқ, терт қориш, курка товуқлар. Кеча Бўривой келганда овқатни вақтида иситиб қўйолмади:

— О, қаерларда ивирсиб юрибсан?

— Молбоқарлик қиялпман,— деди онам секин.

— Ҳо, тилинг чиқиб қолибди-ку!— деди Бўривой кўрпачага ёнбошлаб, киноя билан.— Қоринларинг тўйдими?

Шу тун улар айтишиб чиқишди. Эрталаб онамга қараб, юрагим ортга тортиб кетди. Кўзлари ич-ичига чўккан. Яноғидаги қизил сўниб, лабининг икки четида май-

да ажинлар тортилган. Кўз милки қизил. Юришлари ҳам бошқача. Бўривойнинг айтгани тўғри. Қорнимиз тўқ, лекин кўнглимиз нотинч эди. Мен оч бўлса-да қишлоқни, ўша кунларни қўмсардим. Молхонани тозалаб, охурларга пичан олгач, кўчага чиқдим. Осмонда ола-қуроқ булутлар сузиб, изғирин ёмғир-қор ҳидини учуриб кела бошлади. Чўлнинг уфқларига тикилдим. Паст, парча-пурча булутлар. Негадир, Ҳожатмома чилим чакиб ўтириб айтган гаплар эсимга тушди:

— Э, ҳасратлари кўп бу эски дунёнинг. Ер тоғаннинг қирқ ямоқли эски шинелига ўхшайди.

Текис майдонда Қосимлар ўтовининг ўрни оқариб турибди. Бир тунда кўч-кўчманини кўтариб, тоғасиникига кетишибди. Уларга қўшилиб Бўривойнинг онаси ҳам.

Этаги чўл карраклари устига тўшалиб ётган булутлар орасидан отлиқнинг қораси чиқиб келди. Бўривой отини етаклаб, қора булутдай вазмин келяпти. Мен тез ичкарига кириб, тандир олдида тумшайиб турдим. Отнинг олдинги ўнг оёғи оқсарди. Онам унга пешвоз чиқиб, жиловни қўлидан олди.

— Ҳа, нима бўлди?

Бўривой гудурланди:

— Сабилнинг оёғи юмрон қоziқ уясига кириб кетди...

Бўривойнинг қовоғидан қор ёғарди. Тун ярмигача отнинг ёнидан жилмади. Молхонада жинчироқни ёқиб қўйиб, отнинг лат еган оёғига янги тезак боғлади. Сўнг қўшнининг бир яшар боласи хўл қилган латта билан артди. Мен отнинг баданини тозалаётган эдим:

— Нарироқ тур,— деди қўлимдан қирғични олиб.— Бирор нарсага уқувинг йўқ-а! Етимак...

Чой ичиб ўтирганда ҳам Бўривойнинг чеҳраси очилмади:

— Тобингиз йўқми,— онам меҳрибонлик билан сўради.

— Иш чатоқ,— деди Бўривой кўзлари совуқ ялтираб.— Фермага тафтишчилар бостириб келишди...

У бир ҳафта уйдан чиқмади. Биров келмади ҳам, у ҳам бировниқига бормади. Қўни-қўшниларнинг ҳам, «катта меҳмонлар»нинг ҳам бу хонадондан оёғи тортилди. Анча ориқлаб, юзлари яна қорайиб, кўзлари киртайди. Соқоли ўсиб, қулоқлари катталашгандек кўринади. Онамга бўлар-бўлмасга зуғум қилади. Бу уй, ҳовлидан жуда бездим. Буни сезган онам Бўривой у ёқ-бу ёққа чиққанда насиҳат қилади:

— Гап қайтарма. Бир нарса деса, лаббай деб қил. Совуқ қотганга юлдуздан ҳам изғирин эсаётгандек туюлади. Ҳозир у заҳрини кимга сочишни билмай юрибди ўзи...

28.

Ҳаво кундан-кун совияпти. Шамол қор ҳидини олиб келмоқда. Езда кўринмаган Қўнғир тоғнинг чўққилари оқариб, кўзга яққол ташланиб қолди. Қуёш юзини чарви-булут пардаси тутиб, дармони қочган. Бўривой тонгда түриб, семиз ҳисори қўйни сўйди. Этини айвон устунидаги гулмихга осиб, қуйруғини алоҳида тоғорага солди. Қўлларини ювиб, онамга:

— Кечда меҳмонлар келади,— деб отини эгарлаб кетди.

Мен ғўзапоя ташидим. Қудуқдан сув келтирдим. Онам шошиб-пишиб шўрвага олов қўйдилар, хамир қордилар. Қалла-почани тозаладилар. Уй-ҳовлини йиғиштириб, супурдилар.

Иш билан бўлиб, тушлик ҳам қилмабмиз. Қуёш уфққа ёнбошлаб қолибди:

— Содиқжон,— деди онам.— Ҳу, томдаги пичан орасида гўлбеда бормиш. Ушандан тўрт-беш боғини айвонга тушириб қўй. Ревизорларнинг оти боғланган охурга ташлайсан. Емтўрваларга ҳам арпа солиб қўй ҳозир. Меҳмонлар келишса, шошиб ёдингдан чиқиб кетади.

Лампа шишани артиб, керосин солиб, меҳмонларни кутдик. Курка чурқ, кучук вов этса кўчага тикиламиз. Йўқ, меҳмонлардан дарак йўқ. Уфқдаги булутларнинг этаги сарғайди. Томдаги пичаннинг супага тушиб турган сояси ҳовли деворидан ошиб, уй орқасига ўтди. Кун ботиб, атрофни зулмат босганда, ит вовиллади. Бўривойнинг бир ўзи шўппайиб кириб келди. Отнинг жиловини қўлидан олдим. Шўрвани тузини кўраётган онам унга, меҳмонлар қани, дегандек тикилдилар.

— Падарлаънатлар раисникига кетиб қолишди,— деди Бўривой.

Шундай қилиб, Бўривойнинг фермани қайтариб олиш, ё бўлмаса раиснинг қўлтиғига кириб, омборга ўрнашиш режалари ҳам барбод бўлди.

Бўривой юз-қўлини ювди. Онам унга тоза сочиқ бердилар. Артиниб, буюрди:

— Гулбедани жойиغا чиқариб қўй.

Тонгда сапчиб туриб, юз-қўлимни совуқ сувда чаийиб келдим. Бўривой отини қашияпти:

— Баққа кел!

Бордим.

— Бир гап айтса бу қулоғингдан кириб, унисидан чиқиб кетади,— деди ўқрайиб.— Нега беда, емхалта бу ерда ётибди?! А?!

Индамадим. Унинг баттар жаҳли чиқди:

— Бўладиган бузоқнинг тезагидан маълум, сен дамдўз икки дунёда одам бўлмайсан.

«Тезак» дегани менга алам қилди:

— Бўлмасам бўлмайман...

— Яна гап қайтаради-я! Бор, жўна!

Жўнайми, дегандек сигир соғаётган онамга қарадим. Менга тикилган кўзлари «майли, сен бир гапдан қол болам» деб илтижо қиляпти.

Бедани кўтариб, нарвондан томга чиқиб кетдим.

Онам сутни сават остидаги иккита сопол товоққа солди. Чой дамлади:

— Юринг, чой ичинг.

— Узинг ичавер анави итваччанг билан захри-маҳрингга. — Бўривойнинг кўзлари лойқа сувдек хунук чайқалди. Мўйловининг учи чаён думидек товланди. — Қара, жониворни тамом қилибсанлар-ку.

Чиндан ҳам отнинг қорни ич-ичига ботиб кетган. Онам менга, мен унга ишониб, на сув тутибмиз, на ем, на беда берибмиз. Онам бир қўлларида чойнак, бошини эгиб уйга кириб кетди. Мен нима қилишни билмай қотиб турдим. Онам қизарган кўзларини енги билан артиб чиқди:

— Ер ютгир, нега айтган гапни қилмайсан, бор сувга! — Товуш дағал эшитилди. Баданим жунжикиб кетди. «Мени ҳеч кимга керагим йўқ. Ҳатто онамга ҳам ортиқча юкман».

Бу хонадонда кундузи ҳам тунда ҳам қулоғим дик. Нина устида тургандайман. Онам буни сезган экан. Эртаси Бўривой отхонага кириб кетганда бошимни снлади:

— Содиқжон сен менинг дунёда якка-ю-ёлғиз овунчоғимсан, болам. Уксима, кеча билмай қарғаб қўйдимда ўрғилай.

Мен индамай ўтирдим. «Якка-ю-ёлғиз бўлсам нега мўйловга эргашиб бу ёққа келдиз? Мен энди кетаман. Дадамни бориб топаман!» демоқчи бўлдим.

Уй атрофида айланиб юргандим, сигирни етаклаб келаётган бола:

— Ҳойй, саникига меҳмонлар келди, — деди.

Юрагим гупиллаб ура бошлади:

— Ким экан?

— Бир кампир, бир эркай.

Уйга қараб, югурдим. Айвонда иккита эшак боғланган. Биттасини танидим: Ҳалим-табибнинг эшаги. Ҳовлида ҳеч ким йўқ. Курка, товуқлар донлаб юрибди. Даҳлизга қадам қўйишим билан қувониб кетдим.

— Содиқжон, болам, — чой ичиб ўтирган Ҳожатмома

ўрнидан туриб, ёнимга келди.— Соғмисан, ўргилай,— у бўйнимдан қучоқлаб манглайимдан, кўзларимдан ўпди. Тамаки, яна фақат Ҳожатмомага хос бир ҳид келди ундан.

Югуриб бориб, тўрдаги кўрпачада ўтирган тоғамга қўлимни узатдим:

— Содиқвой, яхшимисан,— у қўлимни икки кафти орасига олиб сиқди.— Утир,— деб ёнидан жой кўрсатди. Мен дастурхонга тикилиб жим ўтирган Бўривойга, онамга қарадим. Онам кўзлари билан, майли, ўтирақол, дегандек ишора қилди.

Сўнг ҳамма жим бўлиб қолди. Бўривой, молларга қарай, деб ўрнидан турди. Тоғам, чекаман, деб икки кафтини ерга тираб, орқаси билан судралиб тошновга борди, деворга суяб қўйилган қўлтиқтаёққа таяниб, ўрнидан турди. Мен Ҳожатмоманинг тиззасига тирсагимни қўйдим:

— Мома, Жалил, Исғатлар келмадими? Олапар қалай?

— Ҳаммаси яхши, ўргилай.— Ҳожатмоманинг эғнида онамнинг эски қўйлаги, пахталик камзул. Ориқ, қадди яна букилган. Елкалари чўкиб қолгандай. Кўзларининг атрофини ажин босган. Эски гарди рўмолининг четидан оппоқ сийрак сочларининг учи чиқиб турибди. Оёғидаги махсининг ранги ўчиб, ости тешилган.— Уруш тоғаннинг ичини ҳам уриб кетган экан. Кун ора касал. Бугун борамиз дейман, эрта борамиз, дейман. Судралаверди. Жуда соғиниб кетдим, сенларни. Тоғанга бир оз дармон энувди юр, кўзим очиқлигида кўриб келай, деб келавердим-да.

Эшикдан бошини эгиб, тоғам кирди. Қўлтиқтаёғини тошновда қўйиб, дўк-дўк-дўк сакраб кўрпачага ўтирди. Эски галифе шимининг киссасидан тамаки халта, газета олди.

— Содиқвой, ўра-чи, бир чакайлик.

Қўл бола папиросни ўчоқдаги оловдан тутатиб кел-

дим. Тоғам жимгина ўтириб, чакди. Доим ёшланиб тура-
диган кўзлари ўйчан, рамгин. Пешана, бўйнидаги ажин-
лари кўпайган. Юзлари саргайиб, елка суяклари гим-
настёркасини туртиб турибди. Лаби қорамтир-кўкиш.
Тез-тез чап кўксини ушлаб, афти буришиб, чуқур нафас
олади.

29.

Онам шўрва қилмоқчи бўлдилар. Мен айтганларини
қилиб битта товуқни сўйиб бердим.

Онам ошхонада товуқнинг патини юлаётган, мен
ўчоққа олов ёқаётган эдим. Умрида ўтин ташимаган, қо-
зон-товоққа аралашмаган Бўривой бир қучоқ гўзапоя
олиб кирди:

— Нега товуқни сўйдинг? Гўшт бор эди-ку!

Онам, гўшт тарашадай қотиб кетибди, деди. Бўри-
войнинг кўзи менга тушиб:

— Эси паст, тухумлайдиган товуқни ҳам сўядими
одам?!— деб чиқиб кетди...

Офтобадан сув қуйдим. Тоғам қўлини ювди. Ичкари-
га кирдик. Катта уйдаги сандал устида тўртта уй нон,
тўрт чинни-косада мазали буғ таратиб шўрва турарди.

Ҳожатмома:

— Бисмиллоҳу,— деб нонни ушатиб, бир бурдасини
шўрвага майда-майдалаб ташлади.

Тоғам билан Бўривойга катта уйда, сандалнинг атро-
фига жой солишди. Онам, Ҳожатмома, мен ўрта эшикни
бекитиб, даҳлизда ётдик.

Мени ухлаб қолди, деб ўйлашди шекилли, пичирла-
шиб гаплаша бошлашди.

— Хомуш кўринасан?— сўради Ҳожатмома.

Онам тўлиб турган экан:

— Бўлмайди. Бу турмуш бўлмайди. Мен ўлай эрга
теккунча заҳар-заққум ютиб.

— Кўриб-билиб теювдинг... Чимилдиқда кўришганинг
йўқ.

— Одам боласининг оласи ичида, деганлари тўғри экан. Илгари туппа-тўзук эди. Иши чатоқ бўлди-ю, тўннини тескари кийиб олди.

— Ҳамма эркаклар ҳам шу, иши юришмаса захда ётган чаёндай уйдагиларни чақади. Жаҳлнинг кўзи кўр, қалби қар бўлади. Жаҳлдан тушса яхши бўлиб кетар.

— Билмадим.

— Эр-хотиннинг уриши — дока рўмолнинг қуриши-чалик.

— У Содиқжонни ёқтирмайди. Сезиб юрибман. Қишлоққа юборай десам, усиз қандай яшайман.

— Бирпора эркаклар хотиннинг кўнгли илимаса пушти-камаридан бўлган болага ҳам рашк қилишади. Бу-ку бегона, Яна ким билади. Кўникиб кетар.

— Йўўқ,— деди онам ютиниб,— шу ўглинг уйда бўлса... кўнглим илимайди, дейди. Содиқжон унга отасини эслатармиш. Узимдан ўғил туғиб бер, дейди...

Мен нафасимни ютиб, вужудим қулоқ бўлиб ётибман. Чакка томирларим шишиб, ёстиққа «лўқ-лўқ-лўқ» тегаётганини сездим. Ичимни алам ўти шилиб, куйдирди.

— Эркакнинг рашкчиси ёмон бўлади. Дўхтир, бола дадасига ичикибди, деди. Мен... янги ота билан овуниб кетар, деган умидда Бўрига чиқишингга рози бўлувдим... Болагинамга бирор зиён-захмат етказиб қўймасин,— деди Ҳожатмома ҳаяжонли товуш билан.— Қопадиган итдан узоқ юрган яхши. Қишлоққа юбор, бизлар оч бўлсак оч, тўқ бўлсак тўқ, лекин хатарсиз юраверади. Ҳали, хотин, болалари ҳам бордир, Бўрини?

— Йўқ. Кўчиб кетишди отасиникига.

— Майли, тақдиринг экан. Бошга тушганни кўз кўради. Кўп куйинма. Одамларнинг олдида бошингни баланд кўтариб юр. Овсинларинг суюнмасин. Ишласанг овунардинг.

— Фермага бормоқчидим, қўймади. Нима етишмайди сенга! Бу гап бир оғзингдан чиқди, бошқа эшитмай.

Энди бир, палончи хотинини ишлатапти, деган маломатни эшитишим қолувдими, деб.

— Яхши от ҳам тўқнашади. Одам боласи-ку хом сут эмган. Турмушни бузма. Хотинларнинг тақдирига битилгани шу. Тош қаерга отилса ўша ерда ётади. Битта тирноқ туғиб берсанг кўнгли илиб, меҳрларинг боғланиб кетади, иншоолло... Эринг билан мурося қил...

Онам гапни бошқа ўзанга бурдилар:

— Акам жуда қариб қолибдилар.

— Ҳа. Ақли бутун қишлоққа етади-ю, худо уни бахтдан бир оз қисиб қўйган-да.

— Жалилнинг онасидан хабар йўқми?

— Суриштирганимиз ҳам йўқ. Биронта бева-бечорага уйлан, овуниб, тинчиб кетасан, деб худонинг зорини қилдим, ҳеч унамайди.

— Ҳеч вақоси йўқ, уялаётгандир-да?

— Ҳа,— деди Ҳожатмома,— нога ҳам бобомнинг баҳосини қўйиб сотишяпти. Бировнинг олдига дастурхон ёзолмайсан. Тишларимизни баҳоргача токчага олиб қўямизми. Магазинда на чит, на совун бор. Кийимлар қирмоч бўлиб кетди. Аканг хоҳласа, қарз-ҳавола қилиб бўлсаям, бир қозон шўрва, бир тандир нон билан унаштириб қўярдик...

Ҳожатмома оғзини очиб, эснад:

— Ҳа, одамнинг қадри қиш қоридан ҳам арзонлашиб кетди.

Онамнинг чуқур хўрсингани эшитилди. Хона қоронғи, жим. Онам кўзлари очиқ ётибди, сезиб турибман. Кампир ухлаб қолди. Қотма бармоқлари бўйнимга тегиб, қитигим келди. Ҳожатмома ухлаб ётибди-ю, бармоқлари уйғоқ, қимирлаб «ишлаб» турибди. Барг юляптими, тут теряптими, ўт юляптими ё ўчоқдан чилимнинг сархонасига чўғ олиб қўйяптими...

Эрталаб сутчай ичиб бўлгач, Ҳожатмома дуо ўқиди:

— Худойим эл-юртга, жумлаи-жаҳон, шу жумладан бизларга ҳам тинчлик-омонлик берсин. Ували-чували

бўлиб, қўша қаринглар.— Юзига фотиҳа тортиб, дастурхоннинг бир учини қайириб қўйди.

Мен эшакларни тўқимлаб, айилни маҳкам тортиб, кўчага етаклаб чиқдим. Нўхтасидан ушлаб турдим. Онам билан Бўривой Ҳожатмомани икки қўлтиғидан ушлаб, миндиришди. У эгарда мункайиб ўтирди. Тоғам бир оёғини осилтириб, қўлтиқтаёқларини бўш хуржуннинг икки кўзига суқиб қўйди.

Ҳеч қайсиси, юр бизлар билан, Содикжон, демади. Онам билан Бўривой ҳовлига кириб кетишди. Мен йўлга, булутли чўл уфқига сингиб кетаётган икки нуқтага тикилиб қолдим. Бу кенг даштда мени ёлғиз қолдириб кетишди. Изғирин совуқ тиллари билан оёқларимни ялаб, яктагимнинг ёқаларини шишириб, изиллайди. Қуёш бир зум ярқ этиб кўринди. Дашт устида сочилиб ётган кўлмакчалар ойна синиқларидек ялтиллади. Офтоб юзини яна булутлар тўсди. Чўл яна маъюс, рамгин, зерикарли, совуқ бўлиб қолди.

30.

Дастурхонда мазали овқат турса ҳам онам қуруқ чойга нон ботириб еб ўтирарди. Бурун катаклари кенгайиб, пишиллаб нафас олади. Юзларига доғ тушиб, бўйни ингичка тортган. Ўрнидан қўлини тиззасига тираб, оғир туради. Оёқларини йириброқ юради. Хаёли паршон, мени ҳам унутгандай. Бир ишга қўл урса, Бўривой онамни огоҳлантириб туради.

— Утин ёрма!

— Оғир юк кўтарма!

Қозон-товоқ, кир ювишдан бошқа ҳамма юмушлар менинг бўйнимда. Бунинг устига Бўривой тергагани-тергаган. Сигирни подага қўшиш учун молхонадан ҳайдаб чиқаётувдим, у тандир ёнидаги челақка ўзини урди. Буни Бўривой кўриб турган экан:

— Ҳаҳ, жониворнинг ичи ёниб кетибди, Суғорасанми йўқми ўзи?!

Эрталаб сут чой ичиб ўтирганимизда яна зуғум қилди:

— Нима бало, сигирга нуқул алаф едиряпсанми?! Сути бирам тахир, аччиқ...

— Подадан нима еб келса ўша-да,— дедим.

Бўривойнинг қизил кўзларидан ғазаб милтиллаб ёнди:

— Гап қайтарма, нонкўр!

Кўзларимни лўқиллатиб, унга нафрат билан тик қарадим:

— Мен нонкўр эмасман!

— Нима?!— Узун панжалари билан қулоғимдан ушлади.— Сен бойўғли келдинг-у, рўзгордан қут-барака қочди! Итвачча!.. Дайди итни қанча боқма бари бир ювиндини ичиб, ялоқни синдириб кетади!

— Тегманг!— кўлини силтаб ташладим.

— Мана бўлмаса!— у амбурдек бармоқлари билан қулоғимни чўзди. Вой, деб ўрнимдан турдим. Қулоғим томирлари ғичирлаб, узилди. Бошим ғувиллай бошлади. Бўривой панжаларини бўшатиши билан ташқарига отилдим.

Баҳор келди. Осмон кўм-кўк. Куёш олтин ранг киприклари билан майсаларни эркалайди. Яйлов, сой қирғоқларига сабза гилами тўшалган. Ҳаво бахмалдай мулойим. Қирдан бир халта ўт ўриб қайтдим. Онам супада пўстак тўшаб, офтобда исмалоқ тозалаб, ўтирибди. Яқинрсқ бордим. Менга кўзлари тушди.

— Қаерларда юрибсан бунча узоқ?

Киприклари нам. Елкалари билан нафас олади. Юзлари қорайиб кетган. Ёнида ўтириб, исмалоқнинг қизил томирини узиб ташлаб, баргларини тоғорага сола бошладим. Бошини силаб эркалатиб қўйдилар.

Негадир ҳозир кўнглимдаги гапни онамга айтгим, уни кетишимдан ҳабардор қилгим келди. Аслида-ку сездирмай кетмоқчи эдим.

— Онажол!

- Жон болам!
- Мен кетаман.
- Қаёққа?!

Кўзимни исмалоқдан узмадим:

— Кишлоққа.
 — Ман, нима қиламан?!— елкамга иссиқ, нам каф-
 гини қўйди. Илжқ, ёқимли ҳид димоғимга тегиб, бошим
 айланди. Упмоқчи бўлиб бўйнини чўзганда бошимни
 тескари бурдим.— Менинг яккаю-ёлғизим, ҳаётимнинг
 зим-зиё тунида милтираган умидим, юлдузим, сенсан,
 болам. Шу умидни ҳам узиб, мени ташлаб кетасанми?!
 Ёлғиз-а?

Онамга раҳмим келди. Упкам тўлиб кетди.

- Сиз ёлғиз эмас, мен... мана Қосимжон ҳам кетди.
- Ким у Қосимжон?
- Бўривойнинг кичик ўғли!
- Ўғли?
- Ҳа.

31.

Онам кирларни ювиб ипга ёйиб қўйган эди. По-
 дадан қайтган сигир Бўривойнинг бир пой пайтавасини,
 менинг кўйлагимнинг ярмини ямлаб қўйибди. Қолган
 икки енгини оғзидан тортиб олдим. Бирам алам қилди,
 бирам хафа бўлдим. «Энди нима қиламан?» От дўпири
 эшитилди:

— Содиқ!

Кўйлақдан қолганини сомон орасига яшириб, кўзла-
 римни артдим.

— Қани Содиқ?— сўради Бўривой уйдан шошиб чиқ-
 қан онамдан.

— Ҳозиргина шу ерда эди.— Содиқ, Содиқжон-увв.

— Лаббай.

— Отни боғла, болам. Терт солдингми охурга?

— Ҳа.

Туни билан ухлолмадим. Кўзимни юмсам Жалил

«машқларни ҳам, дадангни ҳам унутиб юбордингми» деб туради. «Бораман, унутганим йўқ» десам, кўз олдимга онам «Сенсиз мен нима қиламан» деб келади. Шунча оналар кутиб юрибди-ку болаларини. Онам ҳам кўни-кар. Энди тоқатим тугади. Йўлга чиқмасам бўлмайди, сира чидолмайман.

Тонг қоронғисида ташқарига чиқдим. Айвонда сигир кавш қайтариб ётибди. От кўзини очиб, қулоғини дик-кайтириб, ерни дук-дук тепди. Дарвоза олдида ётган ит бошини кўтариб, менга қаради: «Нега эрта турдинг?» деб яна мудрай бошлади. Салқин шабада эсмоқда. Осмонда юлдузлар сийраклашган. Дарвозани секин ёпиб, тирқишидан мўраладим: «Хайр, онажон! Хайр... Майсалар устидан елиб кетдим. Шудринг оёқларимни ювди. Шамол елкамдан эсиб «тезроқ юр» дейди. Бора-бора таним қизишиб кетди. Қишлоқдан анча узоқлашганимда осмоннинг кунчиқар этаги ёришди. Уйғонган қушларнинг «чив-чив»и эшитилди. Унгириларга бурканиб ётган қоронғилик қочди. Тушга яқин Қўнғир тоғига етиб олдим. Оёқларим оғирлашиб қолди. Майса устида чўзилиб ётдим. Ана, пастда Қашқа чайқалиб, ёйилиб оқяпти. Ҳу, ана ғарамзор, «бўрдоқи»ларни ушлаган жойимиз. Унинг ортида дарахтзор, боғлар, қишлоқ. Илгари Қўнғир тоғининг орқасида ер тамом бўладигандек, у ёқда фақат булут, ҳаво бордек эди. Энди шунча юрсам ҳам йўл яна чўзилиб кетади.

32.

Йўлда пичан ортилган эшак арава кўринди. Эгар устида ўтирган бола эшакка хилла босиб кетяпти.

— Их-их.

— Ҳо, бола, мани обкет.

— Эшайим тортолмайди.

— Мен енгил, ҳу анави қишлоққача бораман.

— Чиқақол,— зўрға кўнди бола.

Гилдиракка оёқ қўйиб, пичаннинг устига чиқиб олдим. Қуруқ пичаннинг ҳиди димоғимни қитиқлади. Қорним оч. Оёқларимнинг томири шишиб, лўқ-лўқ-лўқ зирқирайди.

Йўл айрилишида тушиб қолдим. Уйга яқинлашганим сари юрагим дук-дук уради: «Қим биринчи кутаркин? Жалил уйдамикан?».

Дарвоза олдида ётган Олапар узоқдан қорамни кўриши билан ўрнидан туриб, бошини эгиб, гиншиб, думини ликиллатиб чолиб келди. Пойчаларимни искади. Ешли кўзларига юзимни босиб, қулоқ, бўйин, қора тумшугини силадим:

— Олапар, Олапаржон, ман келдим.

Елкасидаги хўрпайиб турадиган сихдек жунлари юмшаган. Биқини ботиб, қовурғалари билиниб турибди. Думига, оёқларига тикан, шўра барглари илашган. Тилини чиқариб оғир нафас олади. Биқинлари пуфакдек шишиб — пучаяди, «Олапарни олиб кетмайман энди. Қарибди. Йўлда касал бўлиб қолса нима қиламан?»

Менинг фикрларимни англагандек, Олапар гиншиб, кўзларини тиззамга суртди. Дарвозадан кирдим. Ҳовузнинг суви ярим. Атрофида толлар соя ташлаб турибди. Тутлар шохида қушлар «чив-чив» учиб юрибди. Девор остиларида ўтлар ўсган. Тут остида одам шарпаси кўринди.

— Содиқ, Содиқжон, санмисан болам?— Ҳожатмома тез юриб келиб, териси суягига ёпишган, кўк томирлари бўртиб турган қўллари билан бошимни силаб, бағрига босди.— Ке, ўргилай. Эсон-омонмисан. Бугун меҳмон келишини билувдим. Юрагим сезиб ўнг кўзим учиб турувди. Мана,— у ўнг қовоғига ёпиштирилган кичкина ласни олиб ташлади. Ҳожатмома кичрайиб, қадди яна чўкиб қолибди. Бели букчайган. Муштдеккина бўлиб қолган юз-бўйинларидаги ажинлар яна кўпайган. Кўзлари киртайган.

Олапар орқада бошини эгиб турарди.

— Епирай,— деди Ҳожатмома Олапарга қараб.— Ит

жонланиб қолибди-ку? Жонивор сенлар кетгандан кейин икки-уч кун овқат емади. Йўлга шу тикилади. Финшийди, юрагим эзилиб кетади. Ориқлаб карахт бўлиб қолди. Дарвозада мудраб ётгани-ётган. Ёқамни ушлайман, ит ҳам шундай қўмсарканми одамни деб. Илгариги шўхликларидан асар қолмаган. Улиб қолмаса деб қўрқиб юривдим. Сени кўриб чеҳраси очилибди... Иби, юр уйга. Ана шундоқ, миям айниган. Бўлмаса итни гапириб ўтираманми йўлдан чарчаб келганга. Юр.

— Тўхта Содиқжон,— Ҳожатмома ўчоқ бошига бо-риб, хокандозда исриқ тутатиб келди. Эски қалпоғимга, этакларимга тутунни тутди.

Олапар эшик олдида бошини қўли устига қўйиб, менинг ҳидимдан ҳузур қилгандек тумшугини чўзиб, кўзларини юмиб ётди.

Уйга кирдим. Шифтлар пасайган, эшик кичрайгандек кўринди. Хона бурчагини ис босган. Сомон шувоқ деворлардан зах ҳиди келади.

Ҳожатмома ўтириб дуо ўқиди, юзига фотиҳа тортди:

— Онанг соғ-саломатми? Қим билан келдинг?

— Ҳзим.

— Аравадами?

— Яёв.

— Иби ман ўлай, шунча йўлдан-а?! Во мани сўроқлаб келган тойчоғимдан ўргилай.

Мома ўрнидан туриб, дастурхон ёзди. Битта қотирма, совиб қолган иккита ёғсиз исмалоқ сомса, бир кичик сопол пиёлада тут шинни келтириб қўйди:

— Е, болам. Пиёда келдингми-а, қорнинг пиёз пўчоқ бўлиб кетгандир. Ол, ҳозир чой ҳам қайнайди.

— Жалил қаёқда?

— Мактабга кетувди. Имтиҳонга. Ҳозир келиб қолар. Сенсиз боши қотиб, гаранг бўлиб юрибди ўзиям.

Ташқарига чиқдим. Бирон гап айтмоқчи-ю, гапиролмаяпти. Бир ўзинг келибсан, отанг қани, деяпти. Чўккалаб ўтириб, Олапарнинг бўйнидан қучоқладим.

Исфатлар томонга қарадим. Қимдир орқамдан келиб, кўзимни бекитди. Бармоқлари ғадир-будир. Юрагим гуп-гуп ура бошлади:

— Жалил!

— Содиқжон!— у мени маҳкам бағрига босди.

Юрагимнинг бўм-бўш жойларига илиқ меҳр, қувонч оқиб кирди. Майин шабада сочларимни силади. Қуёш кулиб турибди. Дарахтларнинг япроқлари, майсалар шодон шивирлайди.

Жалил боғда қушлар «ётоқхона»сини қуриб юборибди. Ҳар бир дарахт шохида, девор коваклари, токжўякларда инлар. Госпиталдан бўш консерва банка, гугурт қутн, симлар топиб келиб, Исфатларникига «телефон» ўтказибди:

— Ҳозир Исҳоқ келади, уйда бўлса,— деди.

— Қаердан биласан?

— Телефондан чақираман!— деб Жалил қозикқа боғлаб қўйилган симни қимирлатди.

Чиндан ҳам ҳаял ўтмай Исфат чопиб келди:

— Иие, Содиғ!— у қўлини менга узатди. Кўк кўзлари порлаб, оқ-сарғиш киприклари пирпиради. Бўйни йўғонлашиб, юзи кенгайиб, қорайиб, сепкил доғлари билинмай қолибди. Қайчи билан олинган сочи тарам-тарам ўсибди.

— Келганингга бир чекайлик,— деб эски дўпписининг остидан қоғоз олди. Унга хазон-тамакини ўради. Қичкина лупани қуёшда тутиб туриб, «папирос»ни тутатди. Енаётган япроқ ҳиди келди. «Лупани қаердан олибди? Мен машқлардан қолиб кетибман-да».

Шомда Исфатнинг онаси ўтди. Узун, кенг олача кўйлак кийган. Бошида рўмол.

— Содиқжон, яхши келдингми?— у пешанамдан ўпди.— Онанг яхшими?

Орқасида қизчаси яшириниб турарди. Бош бармоғини оғзига солиб, кўк кўзларини менга тикди. Бўйи анча чўзилиб, юзига ранг кирибди.

Таёқларини дўқиллатиб тоғам келди:

— Содиқвой, қани кўришайлик,— у бағрини очди. Кучоқладим. Исғатлар чиқиб кетди.

Тун. Супада ётибмиз. Шўх шамол ухлаб ётган да-рахтларни уйғотиб, япроқлар қулоғига сирли пичирлай-ди. Қашқа устидан бир тилим ой кўтарилди. Қўнғир тор устида ҳу, ана отамнинг юлдузлари кўринди. Тоғам ти-шининг гичирлагани, Ҳожатмоманинг хурраги, Жалил-нинг пишиллаб нафас олгани менга ёқимли алла бўлиб туюлди. Кампахта эски кўрпача танимга ёқиб, кўзларим юмилди.

Кўзимни очсам, Ҳожатмома эски-тускилардан кўй-лак-иштонча тикиб ўтирган экан.

— Мома, бу кимга?— сўрадим.

У менга меҳр билан тикилди. Жавоб бериш ўрни-га сўради:

— Содиқжон, агар сени уканг бўлса нима қилардинг?

— Орқамда кўтариб юриб, боғдан мева териб берар-дим. Нонимдан, эчки олсак сутидан берардим. Катта бўлса машқ...— лабимни тишлаб қолдим. Оз бўлмаса сирларни очиб қўйувдим-а.

— Урмайсанми?

— Йўқ, ҳеч ҳам урмасдим. Кимга, мома, булар?

— Укангга.

— Қайси укамга?

— Яқинда онанг олиб келади...— деди Ҳожатмома тикишдан бошини кўтармай.

— Керакмас! Менга ука керакмас!— деб бақирдим.

Ҳожатмома менга ҳайрон бўлиб тикилди:

— Боладан, сен туғилишни истайсанми, деб сўрамай-дилар, ўргилай. Ундай дема, эсон-омон қутулиб олсин...

Судралиб уйдан чиқдим. Қандай қилиб Жангаллик ариғига етганимни билмайман. Нодир Исғат билан ясси тош, сопол синиқларини қия отиб, сувда нечта сакрашини санашяпти. Қирғоқдаги шўра орасидан кузатиб турдим. Нодир отган тош сув юзида сирғаниб, сакраб кетди:

— Бир, икки... тўрт. Урро, қирқ қадам кўтариб борсан ё тўрт тишлам нон топиб берасан!— деди Нодир.

Исфат нонни қаердан топсин! Бақалоқни терлаб-пишиб орқасига кўтарди. Нодир «их-их» деб унинг биқинига оёғи билан нуқтайди. Исфат галдираб, оёқлари чалкашиб, тиззалари қалтираб борарди. Жалил бирон гуноҳ қилганда ушлаш керак деган эди. Ана, пайт! Югуриб олдида чикдим:

— Рукий вверх!

Исфат Нодирни ташлаб юборди. У ўтириб қолди. Бориб, қўлини орқасига боғламоқчи бўлганимда менинг кўкрагимдан итариб ташлади. Исфат билан бирга тирмашдик. Нодир икковимизга ҳам куч бермай турганда қаердандир Олапар келиб қолди:

— Вавв-вааа!

Нодир Олапардан қўрқарди. Қочсам оёғимдан олади, деб қотиб турди. Арқон билан қўлини орқасига боғлаб, асир қилиб олдик.

— Нима қиласан энди?— Нодирнинг кўзлари ялтиради.

— Жалил келгунча турасан!— дедим мен.— У суд қилади.

Олапар, Исфат, мен «асир»ни ўртага олиб кетдик. У йўлда эланди:

— Қўйиб юбор, икковингга ҳам ҳеч тегмайман энди.

— Йўқ!

— Ҳеч бўлмаса қўлимни еч, қоним уюшиб қолди.

— Йўқ, қочасан!

Жалил унга учта айб қўйди:

— Гуноҳинг оғир. Биринчиси — Содиқнинг отасининг расмини олиб қочгансан. Иккинчиси — ўтган йил чўмилганда кўйлагини яшириб, тупроқ сепгансан. Учинчидан Исфатни ургансан!

— Тавба қилдим. Энди ҳеч индамайман, жиги-жиги. Агар яна такрорласам эчкининг қумалоғини ебман.

— Йўқ,— деди Жалил,— гуноҳларингни кечириб бўлмайди. Учта шарт бор. Бажармасанг итга талатаман.

— Қанақа шарт?

— Биринчиси чўчка бўласан!— деб Жалил ерга қоқиқча қоқди. Унинг учи зўрға кўриниб турарди.— Шунни тишлаб оласан!

Нодир оғзи билан ерга қапишиб, пишиллаб, бурни тупроққа ишқаланиб роса уринди. Тили, ияги билан қоқиқнинг атрофидаги тупроқларни суриб, охири қоқиқчани тишлаб олди.

— Иккинчи шарт — ҳар икки жабрланган қўлоғингни беш мартадан чўзади.

Нодир тишини-тишига қўйиб, чидаб турди.

— Учинчи шарт — битта компас топиб келасан!

— Қаердан оламан?

— Детдомдан бирортасникини сўраб, нонга алмаштириб келасан.

Нодирнинг оғзи-бурни лой бўлиб кетган, кўзлари қизил. Уткир тишларини кўрсатиб турган Олапарга қараб, бошини эгди:

— Майли.

Нодирнинг қўлини ечаётганимда, унинг кўзларига ёш ҳалқаланиб, икки томчи бурнининг учидан тупроққа тушди. Раҳмим келди. «Жалил жуда бешафқат командирда». Нодир кўз, бурнини чангли кафтининг орқаси билан артиб, бошини эгиб, ариқ ёқалаб кетди. «Ҳиқиқчоқ» тутгандек елкалари силкиниб борарди. Шу кетганча уни кўрмадим.

— Ҳамма нарса тахт,— деди Жалил,— йўлга чиқсанг бўлади.

Исрат унинг сўзини маъқуллади.

Айтганим тўғри чиқди. Фронтга ўзим кетадиган бўлдим.

Сомонхонага кирдик. Жалил бориб сомон орасини титкилади. Оғзим очилиб қолди. Тугунларни олди. Очиб кўрсатди. Тугунларнинг ичидан нон, қоқи, жўхори, туз,

тамаки, пичоқча, арқон, қошиқ чиқди. Жалилнинг айтишича мен кетгач, Исфат билан иккалови ана шуларни тўплабди. Қувониб кетдим.

— Юр,— деди Жалил,— бир жойга борамиз.

Жангаллик ариғининг нариги томонидаги кимсасиз боққа ўтдик. Урик остида гулхан кўринди. Исфат олов ёқиб ўтирган экан. Кулга кўмиб қўйилган бешта жўхори сўтасини чўп билан ковлаб олди. Туз сепиб, биттадан едик.

— Иккитасини киссангга солиб қўй,— деди Жалил.

Атрофга қоронғилик чўка бошлади. Қўнғир тоғи ортидан ой ўсиб чиқди.

Исҳоқ нягини тиззасига тираб, устини кул қоплаётган чўгга тикилиб турибди. Юзи қорамтир кўринади, Дарё томондан шабада эсди. Қурбақанинг қуриллагани эшитилди. Юлдузлар кўзимга муз зарраларидек совуқ кўринди.

— Жалилвой.

— Ҳа?

— Отамни топаоларманми?

— Албатта топасан,— деди Жалил ишонч билан.— Ана, юлдузлари ялтираб турибди-ку!

Мен бошимни кўтариб, юлдузлар орасида пиёладай кўзини милтиратиб мени имлаётган юлдузга, «отамнинг юлдузлари» га тикилдим:

— Сен қаердан биласан отамнинг юлдузларини?

— Супада ётганимизда ўзинг айтувдинг-ку. Юлдузларнинг нигоҳи яна исигандек тўюлди: «Юлдузлари ялтиллаб турибди. Албатта топасан!»

— Адашсам-чи?

— Мен чизган «харита»даги қизил чизиқдан тўғри кетаверасан. Адашмайсан.

Урнимиздан турдик. Тугунларни орқалаб олдим. Энди тез юришим керак. Ҳар бир одим мени отамга яқинлаштиради. «Мени алдаманг, тўғри йўл кўрсатинг, юлдузлар!».

Жалил билан Исфат мени Қашқадарёнинг нариги қирғоғига ўтказиб қўйишиб, қайтишди. Зим-зиё тун қўйнида ёлғиз кетяпман. Тугуннинг оғирлиги энди сезила бошлади. Елкамга ипи ботиб, қаддимни орқага эгмоқчи бўлади. Мен олдинга энгашиб, тугунни елкам билан силтаб, ўнглаб оламан.

Анча юргандан кейин орқамдан биров эргашиб келаятгандек туюлди. Юрагим гуп-гуп уриб, бўйним, бадаларимни тер босди.

Тўхтаб, орқамга ўгирилдим. Чопиб келаятган Жалил экан. У ҳансираб келаяпти.

— Хайрият,— деди у тез-тез нафас олиб,— шунча чақираман эшитмайсан-а, яхшиям етиб олдим.

— Нега келдинг,— сўрадим ундан.

— Иш чатоқ,— деди у,— уйга келсам, мома қаттиқ касал ётибди. Алаҳсираб биннималар дейди. Сени чақиради.

— Кундузи тузук эди-ку?

— Билмадим. Аҳволи оғир. Юр бошқа куни кетасан. Улиб қолса...

Жалил тугунни кўтариб олган, мен унинг орқасидан жим эргашиб келаяпман. Оёқларим чалишади. Мома касал бўлмаганида ҳечам қайтмас эдим. Энди нима қилдим? Мома эртага тузалармикин? Тузалса йўлга чиқаман. Ҳеч ким тополмайдиган йўлдан кетаман. Отамни излаб топаман. Албатта топаман.

Бошимни кўтардим. Осмон тўла юлдуз. Ху ана у чарақлаб турган юлдуз отамники. Худди ўша отам ўшанақа юлдузга айлангандилар. Чарақлаб нур сочиб турибди.

Қанча юрсам ҳам ўша юлдуз йўлимга нур сочиб борапти.

Отам тирик. Юлдузлари ҳам чарақлаб туради.

Балки мени ҳозир кўраётгандирлар.

Отамнинг юлдузидан кўзимни узмай, Жалилнинг орқасидан жим эргашиб борапман...